

Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
др Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Александар Стојановић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

Г О Д И Ш Њ А К ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА

Београд–Крагујевац, 2020.

Реч главног и одговорног уредника

Иза постојања Музеја жртава геноцида стоји већ четврт века. То је повод да се запитамо шта смо од зацртаних пројеката остварили и које активности планирамо за наредне године.

Од ангажовања запослених у Музеју није, у пресудној мери, зависило разрешење основних услова: радни и изложбени простор и одговарајући број сарадника у нашој установи. Можемо с правом закључити да је то, на неки начин, политичко питање које су све власти избегавале да разматрају и да му придају пажњу какву заслужује.

Свесни смо транзиционих процеса, а у том контексту и економског и духовног стања народа и државе, али сматрамо да би поменутој проблематици, у оквиру светских кретања и односа према прошлости, што би се могло обухватити термином култура сећања, треба посветити знатно већу пажњу. Зар нам о томе не говоре примери Јевреја који су „пројекат“ Јад Вашема отпочели после Другог светског рата или Јермена што стално изнова подсећају свет на трагедију њиховог народа у Турској пре више од стотину годину.

Срби су, као што је познато, претрпели велика страдања у ратовима вођеним у 20. веку, од балканских 1912–1913. до агресије НАТО-а 1999. године. У том смислу, и дан-данас не може се рационално објаснити или макар начелно разјаснити зашто врховне власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославије нису одвећ марили за сачињавање комплетног пописа ратних жртава и нису неговале одговарајући однос према ратним успесима и великим трагедијама; другим речима – остаје отворено питање зашто до данас, бар оквирно, нису побројане све жртве или сви заробљенички логори у којима су скончавали војници Краљевине Србије. Кад је реч о односу према гробовима својих војника

из Великог рата требало је да се угледамо на педантне Немце!

Власт друге Југославије заснивала се, познато је, првенствено на лабавом федерализму или пре конфедерализму, уз истовремено слабљење политичких и иних утицаја припадника српског народа и распарчавање „онога“ што се звало Србија. Ратна страдања српског народа у то време, у складу са мпрокламованим „братством и јединством“ углавном нису била предмет вишегодишњих научноистраживачких пројеката у институтима и на факултетским катедрама и уодговарајућим установама, па стога не чуди што се и даље батргамо у глибу бројних „тврдњи“ а не конкретних чињеница о ратним жртвама.

Распад Југославије, покренут готово одмах после смрти Јосипа Броза Тита а окончано почетком рата 1991. године, допринеће ширењу истраживања о српском страдању у Другом светском рату. У том контексту треба гледати и на формирање Музеја жртава геноцида, истовремено имајући у виду да ту идеју нису иницирали професионални историчари и музејски стручњаци већ аматери са добрим намерама.

Историју Музеја дугу четврт века читаоцима представљамо у посебној форми пригодне споменице презентујући мноштво чињеница и богато илустровано, о свему шта се дешавало у тој установи у периоду од 25 година.

Познато је да у одређеним круговима „стручњака“ и, уопште, међу припадницима српског народа, углавном нижег школског и уопште сваког образовања, постоји извесно нерасположење“ према делатности Музеја жртава геноцида. Такав одијум вероватно је последица тога што малобројни запослени у овој установи сагледавају историјска збивања са професионалне, стручне и научне стране одбацујући притом митоманију, народно предање и сличне „тезе“. Све наше научне активности су транспарентне и проверљиве, а о квалитету треба да суде стручњаци. Од замерки које каткад чујемо најчешћа је тврдња да Музеј умањује број ратних жртава. А ако такве „критичаре“ запитамо за конкретне доказе, оптужба неретко бива и појачана. Да таква „пракса“ ц постане сложеније побринула су се и неколицина историчара чија су професионална интересовања усмерена на нека сасвим другу област и тематику. Уз то, уз свих имена редовно наводе и звучне титуле и звања, и њихова се реч, међу неукима, не пориче! Ипак, време је најбољи судија и – како године пролазе – несумљиво ће сведочити у нашу корист!

Најважније активности Музеја опредељене су према пописивању

ратних жртава а не њиховом пуком бројању. То смо потврдили у бројним издањима у монографијама и сличним публикованим рукописима. Чинили смо то држећи се основа методологије у тој сфери и то нам се не може оспорити. Подршка нашим настојањима за евидентирању по имену и презимену дошла је из сродне установе; споменимо да је Војни архив, на основу сачуване архивске грађе, пет година сачињавао попис ратних жртава Краљевине Србије.

О стратешком опредељењу Музеја жртава геноцида да свака пописана ратна жртва не треба да буде пуки број већ особа са свим персоналним подацима до којих се може доћи, сведочи и издавачки план за 2020. годину, сачињен знатно раније. Остаје нам још чпар месеца да га остваримо у жељеном обиму и пружимо стручној и обичној јавности на увид и коришћење:

1. *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/1, Крагујевац–Београд 2020.

2. *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/2, Крагујевац–Београд 2020.

3. *Четврт века Музеја жртава геноцида*, Београд 2020.

4. *A quarter of a century of the Museum of Genocide Victims*, Belgrade 2020.

5. Фрањо Фабијанец, *Ратне жртве насеља општине Сурчин у 20. веку*, Београд 2020.

6. Драган Милошевић, *Библиографија радова о страдању Рома у Другом светском рату*, Београд 2020.

7. Драган Цветковић, *Од Тополских шупа до Сајмишта – Квантитативна анализа Холокауста у окупираној Србији*, Београд 2020.

8. Тијана Пауновић, *Жртве англоамеричког бомбардовања Београда 1944. године*, Београд 2020.

9. Ненад Лукић, Милан Тлачинац, *Попис умрлих војника и цивила из Краљевине Србије у немачким логорима током Првог светског рата*, Београд 2020.

10. Милић Милићевић, *Губици официра у ратовима 1912–1913. Списак страдалих и анализа броја*, Београд 2020.

11. Милорад Радојчић, *Мионичани у ратовима 1912–1918. Поменик ратним жртвама*, Мионица–Београд 2020. Саиздаваштво са Библиотеком „Милован Глишић“ из Мионице.

12. Душан Никодијевић, *Библиографија радова о Концентрационом логору Земун (1941–1944)*, Београд 2020. Саиздаваштво са Савезом јеврејских општина Србије.

13. Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Синода Српске Православне Цркве немачким војноуправним командантима Србије 1941. и 1942. године*, Београд 2020. Саиздаваштво са Одбором за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве.

14. Станиша Бркић, *Име и број*, Крагујевац–Београд 2020. Саиздаваштво са Спомен-музејем „21. октобар“ из Крагујевца (друго издање).

15. Силвија Крејаковић, *Идентитети*, Краљево–Београд 2020 (друго издање).

Планови за наредне године су сачињени. Реализација ће зависити од бројних околности које је због актуелне ситуације (пандемија вируса корона...), тешко предвидети. Очекујемо, поред осталог, позив за укључивање у остварење пројекта меморијализације Старог сајмишта и на коначну реализацију додељивања посебног објекта Музеју жртава геноцида, како би, бар, у просторном смислу, биле разрешене тешкоће с којима се носи ова установа већ четврт века. А, у међувремену, и даље ћемо се бавити ширењем пројеката из области културе сећања и, као и досад, јачањем сарадње са сродним установама широм света...

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Борис ТОМАНИЋ (1990)

истраживач сарадник, Институт за савремену историју Београд

Небојша СТАМБОЛИЈА (1982)

истраживач сарадник, Институт за савремену историју Београд

КВАНТИФИКАЦИЈА ЗЛОЧИНА ПРИПАДНИКА СРПСКЕ ДОБРОВОЉАЧКЕ КОМАНДЕ/КОРПУСА ПРЕМА ПОДАЦИМА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Апстракт: Главна тема рада је нумеролошка анализа злочина припадника Српске добровољачке команде, односно Српског добровољачког корпуса (СДК) током Другог светског рата. На почетку је дат кратак историјат СДК-а кроз његово деловање и организацију. Потом је пажња посвећена раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. У тексту је нарочито апострофирана улога Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у прикупљању и систематизацији података кроз коју су злочини сведоче у нумеролошком облику. На крају су приложени табеларни и статистички прегледи злочина СДК-а уређени по територијалном и тематском принципу. Рад је заснован на необјављеној архивској грађи похрањеној у Архиву Југославије, и на релевантној литератури и изворима.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, окупација, ратни злочини, СДК, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Кратак историјат Српске добровољачке команде/корпуса

Нападом Немачке на Југославију и распарчавањем југословенске територије Србија се нашла под специјалним режимом војне управе. Окупациони систем Трећег рајха био је потпомогнут оснивањем домаће управе у виду Савета комесара 1. маја 1941, чија је даља институционализација настављена формирањем владе Милана Недића 29. августа 1941. године.¹

¹ Видети: Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1945*, Београд 2011, 39–44; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*

Један од главних задатака Савета комесара био је да придобије становништво за политику реда и мира, односно послушности Немачкој, па је у ту сврху окупатор дозволио формирање Жандармерије 6. маја 1941. године. Све јачи и учесталији напади антифашистичких група што су претходили устанку већих размера проузроковали су интервенцију команданта Србије Хајнриха Данкелмана који је одобрио појачавање и реорганизацију Жандармерије.² Ипак, после само недељу дана примећена је неефикасност нових и реорганизованих оружаних формација, па се у таквој ситуацији јавила идеја, потекла од министра Михајла Олћана, члана партије Здружене борбене организације рада (ЗБОР) Димитрија Љотића, о формирању добровољачких јединица чије би језгро чинила омладина ЗБОР-а. Идеја је убрзо прихваћена, па су 15–16. септембра 1941. формиране прве јединице Српске добровољачке команде (СДК). До 20. септембра 1941. формирана су три добровољачка одреда, а до 18. новембра број одреда је нарастао на 12. Формирана су и два јуришна одреда која су преформирана 1942. у добровољачке јединице и самим тим престала да постоје.³ За команданта СДК-а изабран је пуковник Коста Мушички.⁴

1939–1945, Београд 1992, 111–113.

2 Хајнрих Херман Данкелман (Харденхаузен, 1887–Београд 1947). Ваздухопловни генерал, војни заповедник Србије (јул 1941– октобар 1941). Након тога преузима дужности у команди Луфтвафе, али је убрзо пензионисан. Британске власти изручиле су га Југославији. Пред Војни суд Југословенске армије (ЈА) изведен је 22. октобра 1947. године. Оптужен је за масовна убиства цивила (Скела, Теразије). Пресуда је изречена 31. октобра 1947. године. Вељко Ђурић, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, 159–168; Симо Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији. 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд 2009, 145.

3 Архив Југославије, фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, фасцикла 252, документ 589, досије број 456 (даље: АЈ, 110–252–589, дос. бр. 356); *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. tom I, knjiga I* (даље: *Zbornik I/1*), Београд 1949, 407–408; Б. Димитријевић, *н. д.*, 63–84; Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, Београд 2018, 10–125.

4 Коста Мушички (Славонски Брод, 1897–Београд 1946). У Првом светском рату учествује као аустроугарски официр, борећи се углавном на италијанском фронту, а крај рата је дочекао у позадини. У војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца примљен је са чином поручника. Извесно време је био и на дужности ађутанта краља Александра и краљице Марије. Крај Априлског рата је дочекао у Загребу, након чега успева да се пребаци у Београд. Стварањем СДК-а постаје њен први командант. На тој дужности је био до почетка децембра 1941, кад је ухапшен због веза са покретом пуковника Драгољуба Драже Михаиловића (Југословенска војска у отаџбини – ЈВуО). На дужност команданта

Даља реорганизација Љотићевих добровољачких одреда уследила је 1. јануара 1943. године. Након наређења команданта Србије Паула Бадера,⁵ а на основу одобрења команданта Југоистока, јединице су понеле нови назив Српски добровољачки корпус (СДК). Циљ је био да новоуспостављена формација што више поприми војни изглед. Корпус је у свом саставу имао пет батаљона са по четири чете, а укупно бројно стање износило је 3.200 бораца. За команданта је поново постављен пуковник Коста Мушички. У штабу СДК-а, као и у сваком батаљону, налазио се по један немачки официр за везу. Батаљони СДК-а били су директно ослоњени на немачке крајскомандантуре.⁶ Крајем новембра 1943. уследила је нова реорганизација СДК-а када је пет батаљона преформирано у пукове. Од тада се, уз добровољно приступање, отпочело са принудном мобилизацијом. Почетком 1944. године СДК-а је имао око 8.000 припадника, док је априла 1944. бројао нешто више од 10.000 бораца.⁷

Коначним продором партизанских снага у Србију и приближавањем снага Црвене армије, влада Милана Недића и команда СДК-а донели су одлуку да напусте Београд. Снаге СДК-а започеле су евакуацију 8. октобра 1944. године. У том периоду, током прве половине октобра 1944, Димитрије Љотић је дошао на идеју да се снаге СДК-а повуку на територију Словеније. Крајем октобра 1944. године припадници СДК-а су се прикупили и укрцали у возове у појединим сремским местима и преко Мађарске се пребацили у Приморску Словенију. До краја новембра ту се нашло око 5.000 припадника СДК-а. Те снаге стављене су у надлежност

СДК-а враћа се 1943. и на том положају остаје до краја рата. Пред напредовањем Црвене армије и НОВЈ са својим јединицама се повлачи у Словенију. Почетком 1946. године је ухапшен у Италији и испоручен новим југословенским властима код Трста. Суђено му је на процесу генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу и осуђен је на смрт. Небојша Стамболија, Срђан Цветковић, „Генерал Коста Мушички – командант Српског добровољачког корпуса. Биографска скица“, *Војноисторијски гласник*, 2/2016, 107–125.

5 Паул Бадер (Баден, 1883–Емендинген 1971). Генерал артиљерије, војни заповедник Србије. У Србију је дошао 11. јуна 1941. као командант Више команде 65. Средином 1942. године имао је оперативну ингеренцију над немачким трупима у Независној Држави Хрватској. У лето 1943. постављен је за команданта армијског корпуса формираног у Косовској Митровици. Опозван због неслагања са генералом Лотаром Рендулицом. В. Ђурић, *н. д.*, 159–168; С. Ћирковић, *н. д.*, 32–33.

6 АЈ, 110–447–975, дос. бр. 4331; Б. Димитријевић, *н. д.*, 266–290; Б. Петрановић, *н. д.*, 418. Видети и: Мијат Бардак, „Из дневника 7. добровољачког одреда“, *Записи из добровољачке борбе*, 4, Минхен 1956, 18–27; С. Перић, *н. д.*, 126–156.

7 Видети: *Zbornik XII/4*, Београд 1979, 392–393; Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа. 1941–1944*, књ. 2, Београд 1979, 193; Б. Димитријевић, *н. д.*, 354–363; С. Перић, *н. д.*, 157–158.

органа СС-а и полиције на поменутом простору.⁸

Ипак, и поред покушаја обједињавања фронта и одређених акција које су вођене против партизанских јединица, снаге СДК-а биле су доведене пред „свршен чин“. Под притиском снага Југословенске армије део формације је био уништен, а одређен број припадника заробљен и смештен у логоре по Италији и Аустрији и касније предат новим југословенским властима (више од 2.400 људи), док је извешан број припадника успео да се спаси и емигрира.⁹

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача – рад на систематизацији злочина

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем тексту Државна комисија) основана је одлуком Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) на Другом заседању у Јајцу 29. новембра 1943, а радила је и деловала при Националном комитету ослобођења Југославије (НКОЈ), касније при Председништву владе ФНРЈ. Од оснивања њен председник је био др Душан Недељковић,¹⁰ професор Универзитета у Београду.¹¹

Задатак Државне комисије је био да утврди одговорност и пронађе особе које су током рата починили злочине на југословенској територији и над грађанима Југославије као окупатори или као њихови помагачи. Ипак, Државна комисија није имала ингеренције да директно спроводи процесе оптуживања, суђења и кажњавања. Ти су задаци и даље остали у надлежности других војних и цивилних органа.¹²

8 *Zbornik XII/4*, 708; Б. Димитријевић, н. д., 421–428; Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993, 388; С. Перић, н. д., 277–310; Boško Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Београд 1991, 183.

9 Видети: Б. Димитријевић, н. д., 437–498; Небојша Мандић, „Бекство из логора Шент Вид“, *Записи из добровољачке борбе*, 1, Минхен 1954, 95–108; Миодраг Марковић, „Од Св. Вида до Кочевја“, *Записи из добровољачке борбе*, 5, Минхен 1959, 61–76; Миодраг Марковић, „Предаја пукова“, *Записи из добровољачке борбе*, 1, Минхен 1954, 79–94; Владимир Томић, „Предаја оружја“, *Записи из добровољачке борбе*, 2, Минхен 1955, 106–111.

10 Душан Недељковић (Исаково код Ћуприје, 1899–Београд, 1984). Професор Филозофског факултета у Београду, етнолог, филозофски писац и члан САНУ и МАНУ. Био је учесник НОБ-а од 1941. године. Аутор је око две стотине мањих и већих радова из историје филозофије и више студија о разним филозофским питањима. *Мала енциклопедија Просвета*, том 2, Београд 1986, 769.

11 АЈ, 110–809–10.

12 АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића o radu Državne komisije*, 1, 40; Алберт Вајс,

Иако је Државна комисија постојала тек нешто мање од пет година, у њеном раду се могу уочити три фазе, а свака има неке посебне карактеристике како у погледу организације и структуре службе, тако и у погледу садржине рада. Прва фаза обухвата период од оснивања па до завршетка рата и до ослобођења читаве земље. Друга фаза се углавном односи на период од маја 1945. до средине 1946, а трећа обухвата раздобље од друге половине 1946, до завршетка рада Комисије и њеног укидања Указом Председништва владе ФНРЈ од 14. априла 1948. године. Ваља истаћи да је Национални комитет народног ослобођења Југославије (НКОЈ) именовао председника и чланове Државне комисије и донео Правилник о њеном раду.¹³

У периоду када је рад на истраживању и утврђивању злочина био најинтензивнији постојале су, поред Државне комисије као централног органа, шест земаљских комисија (за сваку републику), једна покрајинска (АП Војводина), две обласне (Космет и Истра), 65 окружних, 292 среских и 1.210 општинских комисија.¹⁴ Поред ове редовне мреже образоване су и посебне анкетне комисије при Државној и земаљским комисијама са задатком да истражују и утврђују поједине злочине већег обима или специфичног карактера. Таквих комисија било је укупно 28. Образовање локалних истражних органа било је у надлежности народних одбора.¹⁵

До ослобођења Београда, 20. октобра 1944, Државна комисија је радила на Вису у специфичним и ограниченим условима које су наметале ратне операције. Ослобођењем Београда, њено седиште је премештено у југословенску престоницу. Комисија је прикупљала материјале за све врсте злочина: убиства, телесне повреде, злостављања, интернирања, пљачке, осуде, хапшења, силовања, паљења, бомбардовања, исељавања или пресељавања становништва, одузимања или оштећења приватне или државне имовине или осталих добара (културних и уметничких дела, историјских споменика итд.). На тај начин, Државна, земаљске, покрајинска, обласне и остале комисије прикупиле су преко 900.000 пријава

„Рад Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, октобар – децембар, 4/1961, 388.

13 АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића o radu Državne komisije*; А. Бајс, н. д., 389; Јелена Лопић-Јанчић, *Albert Vajs (1905–1964), život i delo*, Београд 2014, 29.

14 Алберт Бајс помиње обласне комисије Санцака и Космета и 299 среских комисија. Упоредити: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, priredili: Miodrag Zečević, Jovan Popović, Београд 1996, 27–28; А. Бајс, н. д., 391.

15 А. Бајс, н. д., 390–391.

о ратним злочинима и ратним злочинцима које су им поднели оштећени, преживеле жртве, породице настрадалих или други грађани. Записника о саслушањима сведока било је близу 550.000, а велики је и број записника о саслушањима самих криваца, као и записника о увиђају на месту злочина, о ископавању масовних и појединачних гробница и слично. Огроман материјал представљају и документи из непријатељских извора, а прикупљено их је око 20.000. У току свог рада комисије су донеле око 120.000 одлука којима је утврђено око 65.000 „ратних злочинаца, издајника и народних непријатеља“. Када је реч о ратним злочинцима или издајницима за које се знало или претпостављало да су у иностранству, рад Државне комисије добијао је сложенију улогу. У таквим случајевима се приступало тражењу изручења или преко делегација Државне комисије у иностранству или преко Министарства спољних послова. Уколико су злочинци били страни држављани, захтеву за изручење је најчешће претходило регистровање таквих злочинаца код Комисије Уједињених нација за ратне злочине (КУН). Југославија је затражила регистровање близу 5.000 важнијих окупаторских ратних злочинаца, као и неколико домаћих ратних злочинаца и издајника. КУН је прихватио и унео у своје записнике мање од 2.700 злочинаца. Свеукупно изручено је мање од 200 окупаторских ратних злочинаца и 171 домаћи ратни злочинац.¹⁶

У вид истраживања треба уврстити још и изразу елабората и тематских реферата који су обрадили нека посебна питања, нарочито одређене масовне злочине. Укупно је израђено 170 елабората. Важан посао била је и израда структурних шема окупаторских организација, војних организација и других формација. Посебно се приступило и изради статистичких табеларних прегледа које су попуњаване према врсти злочина.¹⁷

Министарство иностраних послова послало је 26. јуна 1945. захтев Државној комисији за израду реферата који би показао „колико је жртва претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“.

¹⁶ АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића о раду Државне комисије*, 21–29, 47–54, АЈ, 110, инвентарни број 18584 (даље: инв. бр. 18584); А. Вајс, н. д, 394–395

¹⁷ Видети: АЈ, 110–49 и 74. Аутори су у свом претходном чланку анализирали рад на сачињавању статистичких табеларних прегледа, па је овде дат донекле преправљен текст. Видети: Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/1, Београд–Крагујевац 2020, 147–166.

Овај реферат требало је југословенској делегацији да послужи на мировној конференцији као доказ, што се претпостављало да буде у виду статистичког приказа жртава по срезовима и евентуално по општинама.¹⁸

Државна комисија је својим актом наложила израду таквих прегледа 8. јула 1945. када је од свих земаљских комисија затражила хитно прикупљање „статистичких података о жртвама“. Уз акт су послати и узорци формулара које је требало упутити свим месним народним одборима ради попуњавања. Такође је наређено да сви прикупљени формулари буду достављени у Државној комисији до 8. августа 1945. године.¹⁹

Табеле које је требало попуњавати подељене су у четири категорије, односно формулара према врсти/типу злочина:

- 1) Лишење живота: бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем (пребијањем); касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима.
- 2) Повреде тела: осакаћење; рањавање; мучење – злостављање (којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено); туча – лака и тешка телесна повреда; силовање.
- 3) Повреде личне слободе: хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље.
- 4) Повреде имовине: спаљене куће и друге зграде; разорене куће и друге зграде; пљачка стоке; пљачка хране; пљачка фабрика и радњи; пљачка намештаја; пљачка одеће.

Сваки наведени злочин (осим злочина из четврте категорије) имао је рубрику са поткатегоријама у које су разврставани злочини почињени над „људима“, „женама“, „децом“ и „старцима“.²⁰

Поред тога сваки од ових формулара имао је и поделу на починиоце злочина а то су били следећи: „Немци у земљи“; „Немци у логорима ван Југославије“; „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „усташе“, „Д. М.“ (припадници Југословенске војске у отаџбини); „Љотићевци“ (припадници Српског добровољачког корпуса); „Рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, које су се тицале подручја Србије, дописивано руком злочини „СДС“ или „недићевци“ и „четника Косте Пећанца“ или „Пећанчевих четника“. На појединим местима навођене су и „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“.²¹ Статистичке табеле попуњаване су на свим нивоима: од

18 АЈ, 110–49–1.

19 АЈ, 110–49–10.

20 Видети: АЈ, 110–49 и 74.

21 У допису Државне комисије од 8. јула стајало је: „... Ако у којој општини по-

општина, преко срезова, округа, република, па до савезног нивоа.²²

Пошто земаљске, покрајинске и обласне комисије нису могле на време да заврше тако захтеван посао, Државна комисија је морала стално да ургира и пожурје наведене установе.²³ Закашњење у слању формулара, недостатак обучених кадрова и неповезаност надлежних институција спречавали су, између осталог, брже и стручније обављање посла. Прва статистика коју смо анализирали потиче са краја октобра 1945, када је Земаљска комисија Србије послала Државној комисији статистички преглед.²⁴

Због нестручности и константног одлагања завршетка повереног задатка огласила се 26. јануара 1946. године. Државна комисија у допису свим подручним установама: „... Приликом проучавања ових података и израде рекапитулације за целу земљу примећено је да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални. У великом броју случајева види се да се небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет. Тако у завршеном формулару за 'лишење живота' у рубрици 'смрт у логорима' Земаљске комисије Србије стоји да су изгубили живот свега 23 лица која су упућена у логор од стране Специјалне полиције. Међутим ноторно је да је Специјална полиција само из Београда послала у логор на Бањици преко 1.000 лица која су тамо стрељана. У подацима Покрајинске комисије Космета стоји да из среза ђаковачког није нико принудно пресељен итд, итд. Све наводимо примера ради колико су прикупљени подаци непоуздани, нетачни и немарљиво прикупљени...“ Државна комисија је због тога поново наредила да се прикупе сви статистички подаци, а нарочито да се обрати пажња на формулар број 1 – „лишење живота“ од 6. априла 1941. до ослобађања односне територије.²⁵ Земаљска комисија Србије је нове податке послала углавном до средине 1946. године. Ипак, проблеми у прикупљању података и даље су постојали, па је Државна комисија слала своје дописе земаљским и покрајинским комисијама и током августа и септембра 1946. године.²⁶

Надлежне установе временом су схватиле да успешна израда ста-

стоје још и други специфични ратни злочини или групе које су вршиле злочине, њих означити у прегледу посебни...“ АЈ, 110–49–3. Видети: АЈ, 110–49 и 74.

22 Видети: АЈ, 110–49 и 74.

23 Највише проблема у Србији било је у Чачанском и Новопазарском округу. АЈ, 110–49–7 и 8.

24 АЈ, 110–55–10. Видети још: АЈ, 110–49–5, АЈ, 110–49–11.

25 АЈ, 110–49–12.

26 АЈ, 110–49–13; АЈ, 110–49–14.

тистичких прегледа подразумева вишемесечни план, израду и систематизацију. По том питању нарочито спора била је Земаљска комисија Хрватске. Она је тек 10. јуна 1947. послала Државној комисији податке „о жртвама фашистичког терора на подручју Народне Републике Хрватске и то посебно за сваки округ и скупно за читаво подручје Народне Републике Хрватске“.²⁷

Најважнију карактеристику споменутог рада Државне комисије требало је да представља коначна квантификација и систематизација злочина на простору Југославије током Другог светског рата. Комисија је понудила разврставање злочина према типологији, интензитету, онима који су починили злочине, према географском и тематском принципу итд. Ти подаци послужили су касније надлежним установама и институцијама у њиховом раду на екстрадицији, суђењу и кажњавању ратних злочинаца, пописивању ратне штете, одређивању репарација итд.

У наставку текста дајемо статистички преглед почињених злочина припадника СДК-а према подацима Државне комисије. Коришћене су табеле „лишење живота“, „повреде тела“ и „повреде личне слободе“. У анализи нису коришћене табеле „повреде имовине“ због различитог карактера унетих података и њихове несређености.

Квантификација злочина припадника СДК-а

Злочини припадника СДК-а према подацима Комисије из октобра 1945.

Првим послератним законом о административној подели, који је донет 1. септембра 1945. године, Србија је састојала из 22 округа, подручја града Београда, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области. Та је административна организација била готово идентична као претходна, проистекла из одлуке Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) од 22. децембра 1944. године. На основу те територијалне поделе функционисале су земаљска, покрајинска, обласна и окружне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.²⁸

У првом прегледу, са краја октобра 1945, дати су подаци за тери-

²⁷ АЈ, 110–49–24.

²⁸ *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955, стр. 55–57; *Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945, стр. 9–13.

торију Народне Републике Србије, без Војводине и Косовско-метохијске области. У табели „Лишење живота“ дата је класификација жртава у односу на формацију која их је лишила живота, али и према начину извршења злочина. Укупан број особа, на такав начин страдалих, износио је на територији Србије 65.293. Припадници Српске добровољачке команде/корпуса означени су категоријом „Љотићевци“. Више од половине страдало је од припадника немачких окупаторских снага: „Немци у земљи“ 32.591 (49,91%) и „Немци у логорима ван Југославије“ 1.706 (2,61%). Од „Д. М.“ је страдало 15.093 (23,12%), од „Бугара“ 9.438 (14,45%), од „Љотићеваца“ 1.745 (2,67%), од „Албанаца“ 945 (1,45%), од „Муслиманске милиције“ 940 (1,44%), од „Усташа“ 772 (1,18%), од „СДС“ 741 (1,13%), од „Пећанчевих“ (четника Косте Пећанца) 505 (0,77%), од „Специјалне полиције“ 466 (0,71%), од „Италијана“ 303 (0,46%), од „Мађара“ 37 (0,06%) и „Рупниковаца“ 11 (0,02%). Структура „лишених живота“ од „Љотићеваца“, према начину извршења је следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ 10, „стрелјањем“ 595, „вешањем“ пет, „клањем“ 23, „мрцварењем (пребијањем)“ 987, „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“ код 80 особа, а „смрт у логорима“ је снашла 46 људи. Када се све наведено сабере долази се до броја од 1.746, што значи да су пописивачи вероватно направили грешку у сабирању. Процентуална расподела „лишених живота“ од „Љотићеваца“ представљена је на Графикону 1.²⁹

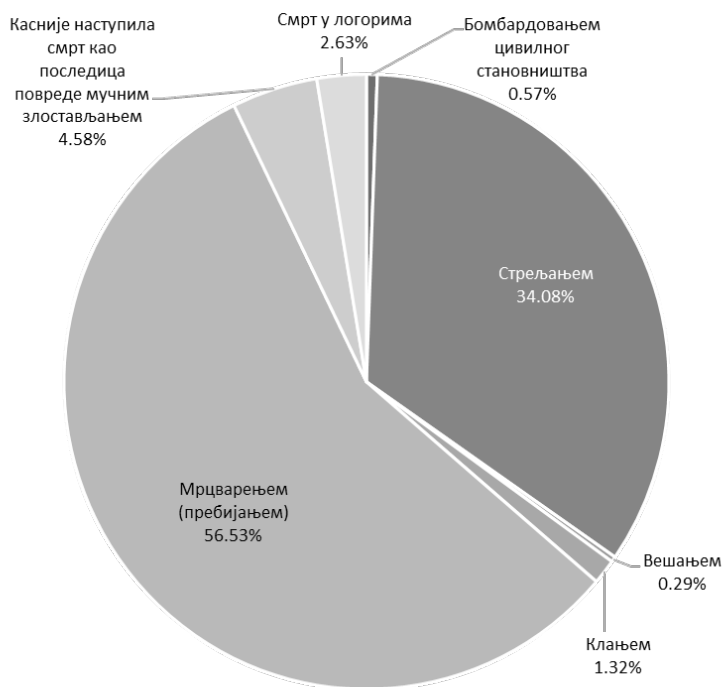
Према подацима Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, од августа 1945. године, „Љотићевци“ су лишили живота четири особе од пописане 30.201 жртве. Све четири жртве су из Сремског округа, што је и логично пошто су припадници Српског добровољачког корпуса у деловању били ограничени на подручје окупиране Србије јужно од Дунава и Саве. Жртве из Сремског округа су вероватно из периода када су се ове јединице повлачиле тим простором октобра 1944. године.³⁰

Према подацима Обласне комисије за Косово и Метохију из друге половине 1945. године, од укупно 4.899 жртава, ни за једну није наведен да је „лишена живота“ од „Љотићеваца“.³¹

29 АЈ, 110–55–11, Табела I – лишење живота (Србија).

30 АЈ, 110–73–3, Преглед статистичких података о укупном броју жртава, сврстаних по врстама злочина, на подручју Војводине за време окупације; АЈ, 110–74–240, Табела I – лишење живота (Сремски округ).

31 АЈ, 110–72–126. Више о овој теми у: Душан Бојковић, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Косово и Метохија у контексту балканских*

Графикон бр. 1: Структура „лишених живота“ од припадника СДК-а према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

Сабирањем података окружних комисија са простора НР Србије без АП Војводине и Косовско-метохијске области, закључујемо да је број „лишених живота“ од „Љотићеваца“ идентичан као на табели Земаљске комисије Србије (1.746), а подаци се слажу у структури начина „лишења живота“. Географски, највећи број жртава од „Љотићеваца“ је у Београдском округу. Ово је вероватно стога што је, по административној подели после ослобођења, Смедерево, родни град Димитрија Љотића, припадало Београдском округу, а тај је крај био познат по снажном присуству добровољачких јединица. Подаци по окрузима су наведени на Табели 1 у тексту испод.³²

народа и држава. Књига 2, Историја, Лепосавић 2016, 243–259.

32 Подаци окружних комисија у НР Србији без покрајина, који су нам послужили за анализирану статистику по окрузима, налазе се у Архиву Југославије, фонд 110, фасцикле 55–71.

ОКРУГ	Бомбардовањем цивилног ста- новништва	Стрељањем	Вешањем	Клањем	Мртварењем (пребијањем)	Касније наступила смрт као последица повреде, злоставља- њем-мучењем	Смрт у логорима	УКУПНО
Град Београд	0	3	0	0	0	0	0	3
Београдски	10	111	1	1	266	5	25	419
Чачански	0	60	0	0	42	3	2	107
Крагујевачки	0	42	2	1	172	4	5	226
Крушевачки	0	48	0	16	62	6	1	133
Лесковачки	0	45	0	0	25	5	1	76
Моравски	0	9	0	0	0	2	0	11
Нишки	0	12	0	1	78	5	1	97
Новопазарски	0	3	0	0	8	0	0	11
Пиротски	0	6	2	0	0	0	0	8
Подрински	0	26	0	3	14	2	0	45
Пожаревачки	0	103	0	1	48	7	2	161
Топлички	0	74	0	0	188	40	7	309
Ужички	0	31	0	0	40	1	0	72
Ваљевски	0	21	0	0	44	0	2	67
Врањски	0	0	0	0	0	0	0	0
Зајечарски	0	1	0	0	0	0	0	1
УКУПНО	10	595	5	23	987	80	46	1746

Табела бр. 1: Структура „лишених живота“ од припадни СДК-а према начину извршења и кроз округе НР Србије на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

Друга статистичка табела је бележила „Повреде тела“ и у њој је удео „Немаца“ знатно мањи него у првој. Укупно је забележено 130.802

„повреде тела“, од чега су највише починили припадници ЈВуО 46.505 (35,5%). Потом следе „Бугари“ 30.356 (23,21%), па „Немци у земљи“ 27.569 (21,08%), а на четвртм месту су припадници Српске државне страже 8.120 (6,21%). Даље иду „Љотићевци са 7.668 (5,86%), „Четници Косте Пећанца“ 2.536 (1,94%), „Специјална полиција“ 1.991 (1,52%), „Албанци“ 1.775 (1,36%), „Муслиманска милиција“ 1.169 (0,89%), „Немци у логорима ван Југославије“ 1.126 (0,86%), „Италијани“ 1.095 (0,84%), „Усташе“ 880 (0,67%) и „Мађари“ 12 (0,01%). Од 7.668 „повреда тела“ која су починили припадници Српске добровољачке команде/корпуса било је 75 „осакаћења“, 219 „рањавања“, 2.725 „мучења-злостављања“, 4.616 „лаких и тешких телесних повреда“ и 33 „силовања“.³³

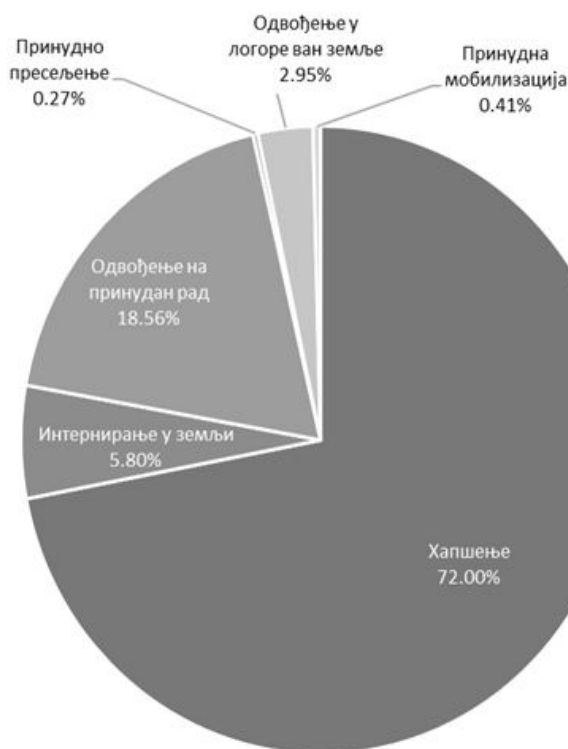

I

Графикон бр. 2: Структура „повређених“ од припадника СДК-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

³³ АЈ, 110–55–12, Табела II – повреде тела (Србија).

Трећа табела је бележила „Повреде слободе“ и забележила 330.088 таквих случајева. Немачке окупаторске снаге („Немци у земљи“) су починиле највише ових злочина, више од половине – 173.897 (52,68%), након њих су „Бугари“ са 71.088 (21,54%), па следе редом „Д. М.“ 26.100 (7,91%), а „С. Д. С.“ је четврти са 16.847 (5,10%). Даље следе „Љотићевци“ 14.084 (4,27%), „Албанци“ 7.154 (2,17%), „Италијани“ 6.263 (1,90%), „Немци у логорима ван Југославије“ 4.648 (1,41%), „Специјална полиција“ 4.257 (1,29%), „Муслиманска милиција“ 2.952 (0,89%), „Четници Косте Пећанца“ 1.446 (0,44%), „Усташе“ 1.280 (0,39%) и „Мађари“ 72 (0,02%). Од 14.084 „повреде слободе“ које су починили припадници Српске добровољачке команде/корпуса наведено је 10.141 „хапшење“, 817 „интернирања у земљи“, 2.614 „одвођења на принудни рад“, 38 „принудних пресељења“, 416 „одвођења у логоре ван земље“ и 58 случајева „принудне мобилизације“.³⁴

Графикон бр. 3: Структура „повреда личне слободе“ од припадника СДК-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945.

34 АЈ, 110–55–13, Табела III – повреде личне слободе (Србија).

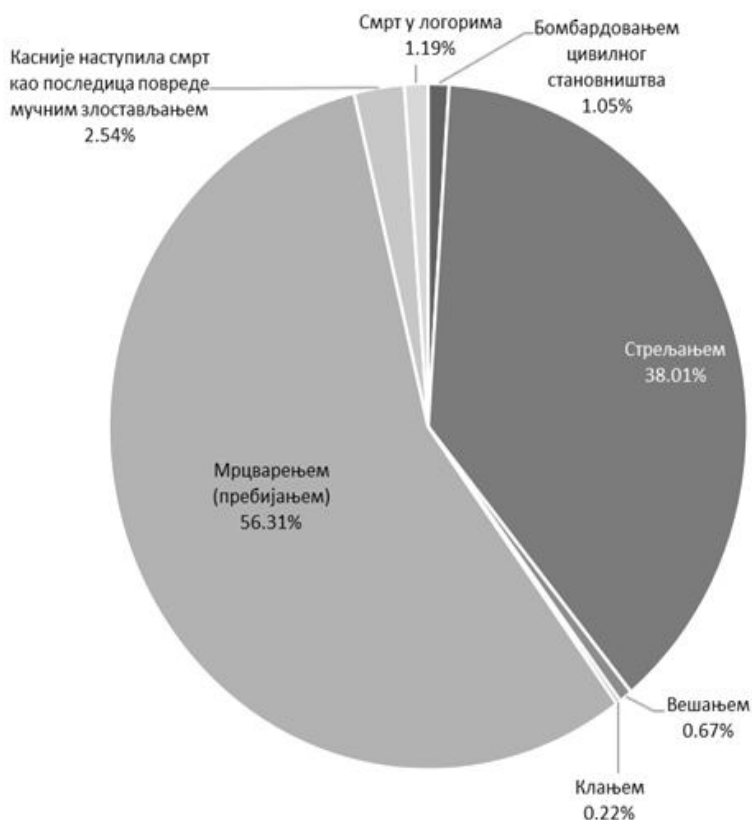
Злочини припадника СДК-а према подацима Комисије из средине 1946.

Због напред наведених разлога, Државна комисија је ургирала и притискала подређене републичке, покрајинске, обласне и окружне комисије да се подаци уносе темељније, пошто је утврђено да су неке од табела попуњаване „од ока“, „напамет“ и сл. До средине 1946. за НР Србију послати су нови подаци који су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични, само је у већини случајева додата рубрика „погинули у борби“. Број жртава у НР Србији без покрајина био је већи готово за трећину и износио је 98.440. Према тим подацима, око половине жртава је страдало од немачких окупаторских јединица („Немци у земљи“) 45.525 (46,25%). Од јединица ЈВуО је страдало 17.271 (17,54%), од „Бугара“ 12.707 (12,91%), 9.661 (9,81%) је „погинуо у борби“, а од „Немаца у логорима ван Југославије“ 3.373 (3,43%). Од „СДС“ је страдало 2.554 (2,59%), „Специјалне полиције“ 1.778 (1,82%), „Четника Косте Пећанца“ 1.472 (1,50%), „Љотићеваца“ 1.339 (1,36%), „Муслиманске милиције“ 1.281 (1,30%), „Усташа“ 583 (0,59%), „Италијана“ 531 (0,54%), „Албанаца“ 250 (0,25%) и „Мађара“ 105 (0,11%). Иако је број укупних жртава повећан за трећину, број особа које су „лишене живота“ од „Љотићеваца“ је смањен за четвртину. Према начину страдања структура је била следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ 14, „стрелјањем“ 509, „вешањем“ девет, „клањем“ три, „мрцварењем-пребијањем“ 754, код 34 особе је „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“, а „смрт у логорима“ је снашла 16 особа.³⁵

У грађи нисмо пронашли доказе да је накнадно пописивање уопште спроведено у АП Војводини, након првог са краја августа 1945, па претпостављамо да је Државна комисија била задовољна првобитно обављеним послом Покрајинске комисије за Војводину. Са друге стране, нови попис је рађен и у Аутономној Косовско-метохијској области. Среске комисије су послале нове податке у периоду март–април 1946, а Обласна комисија је доставила ове податке Државној комисији 14. маја 1946. године. Према овим подацима, укупно је у Косовско-метохијској области било 10.809 „лишених живота“, од чега су „Љотићевци“ лишени живота 31 особу (Косовско-митровачки срез три, Лапски срез два и Дренички срез 26).³⁶

35 АЈ, 110–55–15, Табела I – лишење живота (НР Србија, без Војводине и Космета).

36 АЈ, 110–72–126; Д. Бојковић, *н. д.*, 250–251.

Графикон бр. 4: Структура страдалих од припадника СДК-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

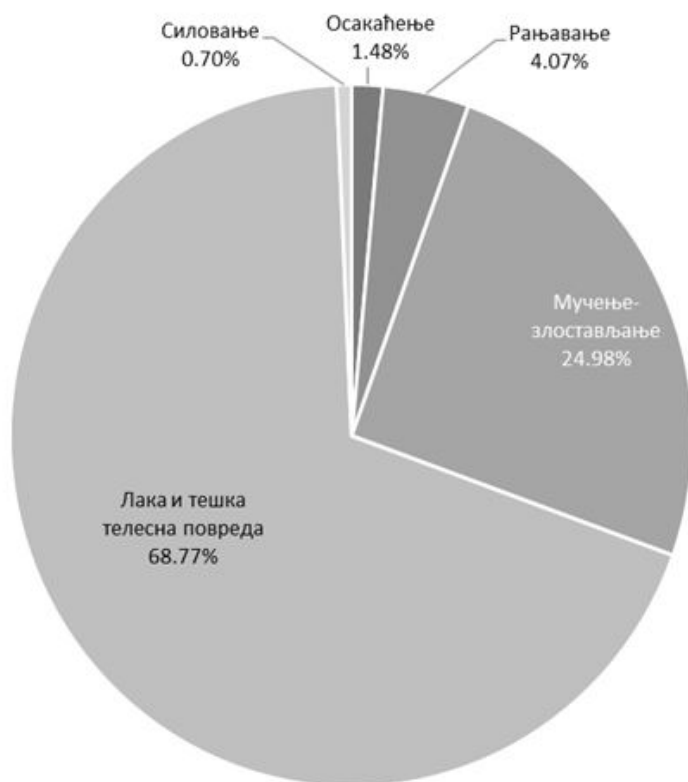
Као и у претходном случају, податке смо упоредили са налазима окружних комисија и они се донекле разликују. Само у Ваљевском округу је унета нова категорија „погинули у борби“, па је укупан број „стрељаних“ због тога мањи. Такође, број оних који су лишени живота „мрцварењем (пребијањем)“ и код којих је „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“ незнатно је мањи. За Зајечарски округ немамо податке из овог периода. Дакле, сабирањем резултата окружних комисија, укупан број „лишених живота“ од припадника СДК-а је мањи у односу на табелу Земаљске комисије и износи 1.337. За разлику од резултата пописа из 1945. године, према овим резултатима највећи терор припадника СДК-а претрпели су становници Ужичког округа. Подаци по окрузима наведени су у Табели 2 у тексту испод.³⁷

³⁷ АЈ, 110, фасцикле 55–71.

ОКРУГ	Бомбардовањем цивилног ста- новништва	Стрељањем	Вешањем	Клањем	Мрцварењем (пребијањем)	Касније наступила смрт као по- слевица повреде, злостављањем- мучењем	Смрт у логорима	Погинули у борби	УКУПНО
Град Београд	0	4	0	0	0	0	0	0	4
Београдски	0	81	0	0	214	12	4	0	311
Чачански	8	49	1	0	32	0	0	0	90
Крагујевачки	0	71	2	0	120	4	5	0	202
Крушевачки	0	39	0	0	26	4	0	0	69
Лесковачки	0	7	0	0	0	1	0	0	8
Моравски	0	11	0	0	0	0	0	0	11
Нишки	0	3	0	0	0	0	0	0	3
Новопазарски	0	2	0	1	0	1	0	0	4
Пиротски	0	2	0	0	0	1	0	0	3
Подрински	0	35	0	0	44	3	0	0	82
Пожаревачки	0	84	5	1	47	1	7	0	145
Топлички	6	0	1	0	35	0	0	0	42
Ужички	0	83	0	1	233	3	0	0	320
Ваљевски	0	29	0	0	2	3	0	9	43
Врањски	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Зајечарски	нема података								
УКУПНО	14	500	9	3	753	33	16	9	1337

Табела бр. 2: Структура „лишених живота“ од припадника СДК-а према начину извршења и кроз округе НР Србије на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

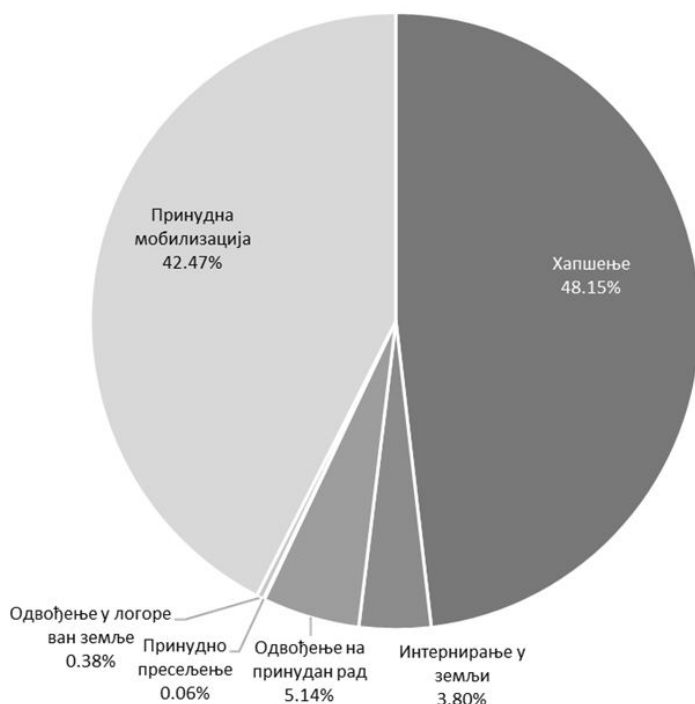
Другом табелом обухваћене су „повреде тела“. Као и у претходној табели из октобра 1945. највећи број „повреда тела“ приписан је припадницима ЈВуО – 58.033 (30,55%). Потом следе „Бугари“ са 47.941 (25,24%), па „Немци у земљи“ 46.973 (24,73%). На четвртм месту је „С.Д. С.“ са 11.245 (5,92%), па „Љотићевци“ 6.970 (3,67%), „Специјална полиција“ 6.308 (3,32%), „Четници Косте Пећанца“ 4.617 (2,43%), „Муслиманска милиција“ 2.947 (1,55%), „Немци у логорима ван Југославије“ 2.073 (1,09%), „Усташе“ 1.133 (0,60%), „Албанци“ 947 (0,50%), „Италијани“ 535 (0,28%), „Рупниковци“ 114 (0,06%) и „Мађари“ 94 (0,05%). Од 6.970 „повреда тела“ које су починили „Љотићевци“ структура је била: „осакаћење“ 103, „рањавање“ 284, „мучење-злостављање“ 1.741, „лаке и тешке телесне повреде“ су нанели 4.793 пута, а „силовано“ је 49 жена.³⁸

Графикон бр. 5: Структура „повређених“ од припадника СДК-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

38 АЈ, 110–55–16, Табела II – повреде тела (НР Србија, без Војводине и Космета).

Трећом табелом су обухваћене „повреде слободе“. И у овом случају је приметно знатно повећање тих злочина, готово двоструко, у односу на октобар 1945. године. Укупно је забележено 615.733 „повреде слободе“. Највише су их починили „Немци у земљи“ (199.736–32,44%), потом следе припадници „Д. М.“ (187.085–30,38%) па редом „Бугари“ (97.408–15,82%), „СДС“ (41.654– 6,76%), „Љотићевци“ (20.936–3,31%), „Муслиманска милиција“ (21.860–3,55%), „Специјална полиција“ (14.002–2,27%), „Немци у логорима ван Југославије“ (13.675–2,22%), „Четници Косте Пећанца“ (8.917–1,45%), „Италијани“ (7.444–1,21%), „Албанци“ (1.765–0,29%), „Усташе“ (1.591–0,26%), „Рупниковци“ (110–0,02%) и „Мађари“ (90–0,01%). Од 20.936 „повреда слободе“ које су починили припадници Српске добровољачке команде/корпуса приметна је огромна разлика у категорији „принудна мобилизација“ која је са 58 повећана на 8.663. Још је забележено 9.820 „хапшења“, 775 „интернирања у земљи“, 1.049 „одвођења на принудан рад“, 12 „принудних пресељења“ и 77 „одвођења у логоре ван земље“.³⁹

Графикон бр. 6: Структура „повреда личне слободе“ од припадника СДК-а према начину извршења на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946.

³⁹ АЈ, 110–55–17, Табела III – повреде слободе (НР Србија, без Војводине и Космета).

Иако веома дискутабилан извор због начина свог настанка, кратког деловања и идеолошког предзнака, статистичке табеле Земаљске комисије Србије, Покрајинске комисије за Војводину, Обласне комисије за Косовско-метохијску област, као и окружних, среских и општинских комисија, веома су корисне истраживачима. Ако су бројквиве упитни, њени резултати нам макар дају веома нијансиран став нових револуционарних власти према улози и степену чињења злочина припадника одређених, њима непријатељских, војних формација за време Другог светског рата. Према овим резултатима, припадници колаборационистичких формација, укључујући и „Љотићевце“, ни у једној категорији нису у првом плану. Њихова малобројност у односу на окупаторске снаге може бити једно од објашњења, али је то пре свега резултат њихове подређене улоге. То им, међутим, не умањује одговорност. И поред свега наведеног, њихови злочини су значајни, а и „Љотићевци“ ће остати упамћени као Немцима најпоузданија и идеолошки најближа војна формација из редова српског народа за време Другог светског рата.

Резиме

Средином септембра 1941. године, а због интензивирања устаничких активности, формирају се прве добровољачке јединице, регрутоване углавном од омладине политичког покрета ЗБОР. Пошто су се Немцима показале као веома поуздане, ове јединице су убрзо прерасле у одреде, а као њима надређени штаб створена је Српска добровољачка команда. Почетком 1943, а због повећаног прилива, Српска добровољачка команда прераста у Српски добровољачки корпус, а одреди се преформирају у пет батаљона. Крајем исте године батаљони прерастају у пукове. У свом највећем обиму, почетком 1944. године, СДК је бројао око 10.000 припадника. Приближавањем јединица Црвене армије октобра 1944. године припадници СДК-а се углавном пребацују у Словенију. На самом крају рата већина припадника је избегла у Италију и предала се савезничким снагама.

Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а од 29. новембра 1943. створена је Државна комисија за истраживање злочина окупатора и њихових помагача. Новоформираној комисији стављено је у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих особа одговорних за ратне злочине у Југославији. По ослобођењу, створене су и земаљске комисије за сваку од република и покрајина, као и окружне, среске и општинске комисије као подручни органи. Ове комисије су, до њиховог укидања у априлу 1948, прикупиле преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима. Такође је прикупљено 550.000 саслушања сведока и донето 120.000 одлука којима је утврђено око 65.000 „ратних злочинаца, издајника и народних непријатеља“.

Припадници СДК-а су били највернији савезници немачких окупаторских јединица из редова српског народа за време Другог светског рата. Ипак, као и остале ко-

лаборационистичке јединице, од Државне комисије нису препознати као војна формација која је предњачила у злочинима. То ипак не умањује њихову значајну одговорност за злочине која је документована бројним примерима.

Summary

In mid-September 1941, due to the intensification of insurgent activities, the first volunteer units were formed, recruited mainly from the youth of the ZBOR political movement. As they proved to be very reliable to the Germans, these units soon grew into detachments, and the Serbian Volunteer Command was created as their superior headquarters. At the beginning of 1943, due to the increased influx, the Serbian Volunteer Command grew into the Serbian Volunteer Corps, and the detachments were reorganized into five battalions. At the end of the same year, the battalions grew into regiments. At its peak, in early 1944, the SDK numbered about 10,000 members. With the approach of the Red Army units in October 1944, the SDK was mostly transferred to Slovenia. At the very end of the war, most of the members fled to Italy and surrendered to the allied forces.

The decisions of the Second AVNOJ Session of November 29, 1943, created the State Commission for the Investigation of the Crimes of Occupiers and Their Abettors. The newly formed commission was tasked with determining responsibility and finding and apprehending all those responsible for war crimes in Yugoslavia. After the liberation, land commissions were created for each of the republics and provinces, as well as district and municipal commissions as regional bodies. By their abolition in April 1948, these commissions had collected over 900,000 reports of war crimes and criminals; 550,000 witness hearings were also collected, 120,000 decisions were made, which identified some 65,000 "war criminals, traitors and national enemies".

Members of the SDK were the most loyal allies of the German occupying units from the ranks of the Serbian people during the Second World War. However, like other collaborationist units, it was not recognized by the State Commission as a military formation that was at the forefront of crimes. This, however, does not diminish their significant responsibility for the crimes, which has been documented by numerous examples.

Извори и литература

Архивска грађа:

Архив Југославије

1) Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Објављени извори:

1) *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, priredili:

Miodrag Zečević, Jovan Popović, Beograd 1996.

2) *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije. Tom I, knjiga 1*, Beograd 1949.

3) *Zbornik XII/4*, Beograd 1979.

Мемоари и сећања:

1) Бардак Мијат, „Из дневника 7. добровољачког одреда“, *Записи из добровољачке борбе*, 4, Минхен 1956.

2) Мандић Небојша, „Бекство из логора Шент Вид“, *Записи из добровољачке борбе*, 1, Минхен 1954.

3) Марковић Миодраг, „Од Св. Вида до Кочевја“, *Записи из добровољачке борбе*, 5, Минхен 1959.

4) Марковић Миодраг, „Предаја пукова“, *Записи из добровољачке борбе*, 1, Минхен 1954.

5) Томић Владимир, „Предаја оружја“, *Записи из добровољачке борбе*, 2, Минхен 1955.

Литература:

1) Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava. 1941–1944*, knj. 2, Beograd 1979.

2) Бојковић Душан, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2, Историја*, Лепосавић 2016, 243–259.

3) Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, октобар–децембар, 4/1961, 387–400.

4) Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1945*, Београд 2011.

5) Ђурић Вељко, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941–1944“, *Војноисторијски гласник*, 3/1996, 159–168.

6) Карапанцић Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993.

7) Kostić Boško, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Beograd 1991.

8) Lopičić-Jančić Jelena, *Albert Vajs (1905–1964), život i delo*, Beograd 2014.

9) *Мала енциклопедија Просвета, том 2*, Београд 1986.

10) Перић Славиша, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, Београд 2018.

11) Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

12) Стамболија Небојша, Томанић Борис, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/1, Београд–Крагујевац 2020, 147–166.

13) Стамболија Небојша, Цветковић Срђан, „Генерал Коста Мушицки – командант Српског добровољачког корпуса. Биографска скица“, *Војноисторијски гласник*, 2/2016, 107–125.

14) Ћирковић Симо, *Ко је ко у Недићевој Србији. 1941–1944. Лексикон личности. Слика једне забрањене епохе*, Београд 2009.

КУЛТУРА

СЕТЬА

94:341.322.5(497.6)“1941/1944”(093.2)
341.485(=163.41)(497.6)“1941/1944”(093.2)
COBISS.SR-ID 22661641

Вељко ЂУРИЋ МИШИНА

Музеј жртава геноцида

ФОТОГРАФИСАЊЕ И ФИЛМСКО СНИМАЊЕ УНУТАР КОМПЛЕКСА ХРВАТСКОГ (УСТАШКОГ) КОНЦЕНТРАЦИОНОГ ЛОГОРА ЈАСЕНОВАЦ У ПЕРИОДУ ОД ЊЕГОВОГ ОРГАНИЗОВАЊА 20. АВГУСТА 1941. ДО УНИШТЕЊА 22. АПРИЛА 1945. ГОДИНЕ

Сажетак: Готово до последњих дана Независне Државе Хрватске, у партизанској штампи објављиване су фотографије у чијим легендама или ти потписима испод слике је стајало да је реч о јасеновачким злочинима. То некритичко преписивање довело је до појаве бројних сумњи у аутентичност. Овај рад има за циљ да разјасни непознанице о данима када су фотографије снимљене унутар логора Циглане.

Кључне речи: Јасеновац, фотографије, легенде, пропаганда

Краљевина Србија је нестала с историјске сцене 1. децембра 1918. године утапањем у прву јужнословенску државу – Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца касније Југославију. Та држава распала се априла 1941. после напада Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске, а обновљена је 1945. године победом Југословенске армије, војске којом је командовала Комунистичка партија Југославије. И та држава (која је од 1945. године мењала имена: Демократска Федеративна Југославија, Федеративна Народна Република Југославија, Социјалистичка Федеративна Народна Република Југославија), распала се кроз грађански рат започет 1991. године сецесијом Словеније, Хрватске, Македоније и Босне и Херцеговине и формирањем 27. априла 1992. године Савезне Републике Југославије, коју су чиниле Србија и Црна Гора. После агресије НАТО-а на ту државу 1999. део Републике Србије – Косово и Метохија – остаће окупиран и вољом агресорског војног савеза доћи ће до проглашења те области за државу. После преврата изведеног 5. октобра 2000. године и краја режима Слободана Милошевића уследиће још један корак у пре-

именовању и кројењу граница: фебруара 2003. године држава је добила ново име – Државна заједница Србија и Црна Гора. Ни та творевина није дуго трајала пошто је 2006. године Црна Гора прогласила независност.

Садашња Република Србија остала је једини првобитни актер или сведок краја експеримента познатог под именом Југославија.

Тај државотворни пројекат, започет 1. децембра 1918. и окончан 2006. године, оставиће катастрофалне последице по српски народ: ако је 1918. био распрострањен од Грчке до Западне Славоније, данас је сведен на смањену Србију и ентитет Република Српска у Босни и Херцеговини, у Црној Гори је кад је реч о националним правима готово у сваком погледу у време тридесенијске владавине Мила Ђукановића био обесправљен, док га у Хрватској и Северној Македонији има само у статистичким траговима. У међувремену постаће жртва великих злочина и биће изгнан са територија на којима је вековима обитавао. Наведене чињенице указују на не баш блиставу могућност још једне промене границе Србије. Наиме, у административној подели земље и даље постоји Аутономна Покрајина Војводина са многим државним одликама (територија, скупштина, наставни систем итд.). Подсетимо да је део данашње Војводине – Срем – био у саставу Независне Државе Хрватске у време када су на том простору почињени бројни злочини који су били део пројекта затирања српског народа и његове цивилизације западно од Дрине и северно од Саве!

Постојање јужнословенске државе – монархије или републике – значило је и нови смер у историјској науци окренут ка државној политици. То су разлози који су утицали на заобилажење битних тема из заједничке прошлости јужнословенских народа, нарочито Срба и Хрвата. Једна од најважнијих тема односи се на бројне ратне злочине у Првом светском рату (1914–1918) кшто су их на територији Краљевине Србије починили припадници војске аустроугарске монархије у којој су знатан део чинили Хрвати. У Другом светском рату 1941–1945. године геноцид је почињен у Независној Држави Хрватској, првенствено над српским народом и над припадницима јеврејске и ромске заједнице.

Кад се помене геноцид у Независној Држави Хрватској прва асоцијација је комплекс концентрационих логора Јасеновац. Међутим, првих послератних деценија да би се та тема уопште истраживала требало је прибавити сагласност политичке врхушке која је све процењивао у контексту тога како ће се то одразити на важећу политику прокламо-

ваног „братства и јединства“. Потом је требало пронаћи где је све похрањена сакупљена историјска грађа, посебно оригиналне и аутентичне фотографије. То су разлози зашто је од 1945. готово до краја комунистичке Југославије објављено мало радова у којима су окупатори и свака од страна у грађанском рату били приказивани објективно.

О распрострањености фотографске технике у знатном делу ондашње Југославије сведочи њено коришћење у приликама ратних година. Уосталом, нема стране која је учествовала у рату а да то није желела да овековечи на фотографијама. Најизраженије је то било на територији Независне Државе Хрватске, што је и разумљиво с обзиром на процес стварања посебне хрватске државе оличен у систему Бановине Хрватске, у чему је пропаганди припадало посебна улога.

Бројне оригиналне, аутентичне и веродостојне фотографије из година Независне Државе Хрватске су сачуване у Загребу, у Хрватском повијесном музеју, Хрватском државном архиву, локалним музејима и архивима.

Послератни политички систем дозволио је да знатне количине фотографија буду архивирани у републичком Секретаријату унутрашњих послова, односно у Служби државне безбедности. Архив Хрватске (Хрватски државни архив) добио је сав тај материјал и он је у највећој мери данас доступан за коришћење. Пре предаје материјала, мањи број аутентичних снимака из тог фонда копирани су појединци (углавном из Београда, на разним функцијама у обавештајним органима) најчешће за личне потребе. Веома мало оригиналних фотографија чува се у Архиву Југославије (фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача) и у Војном музеју, такође у Београду. Оно што је могуће пронаћи на другим местима у Београду, донекле и у локалним музејима у Срему, углавном су копије и то најчешће са погрешним легендама.

Поједине аутентичне и веродостојне фотографије појављују се с времена на време на разним аукцијама које се организују на интернету.

У протеклих седам деценија, у бројним монографијама објављено је мноштво фотографија у склопу илустрације текста. Није се, међутим, увек водило рачуна о прецизнијем евидентирању па су, нажалост, врло често публиковане са непотпуним или погрешним легендама. (Кад је реч о Јасеновцу, зна се да је изванредан број фотографија насталих у немачким концентрационим логорима коришћен да би илустровао јасеновачко стратиште!)

Доступност фотографија насталих у ратним и првим поратним

годинама у Хрватском државном архиву пружа могућности за стицање нових сазнања у реконструкцији тадашњих збивања и уклањању бројних недоумица, нарочито кад је реч о великим злочинима.

У време студија, које сам започео 1971. године, на предавањима о помоћним историјским наукама готово да и није спомињано да фотографије треба третирати као битан историјски извори другог реда.

О значају фотографије у историјској науци говори неколико наслова међу којима треба издвојити дело Миодрага Ђорђевића *Фотографија код Срба 1839–1989*, Галерија Српске академије наука и уметности, Београд 1989.

Међу савременим историчарима Србима није било већег интересовања за фотографију као историјски извор. Изузетак представљају фотографије Самсона Чернова, Јеврејина из Русије, који је оставио велики број снимака из Балканских ратова 1912–1913. године, Дела Ристе Марјановића, војног фоторепортера из ратова 1912–1918. године и Ристе Шуковића, свештеника добровољца у Војсци Краљевине Србије 1914–1918. године.¹

Значај фотографије схватили су и војсковође у Генералштабу Краљевине Србије када су уочи рата са Турском 1912. године формирале посебну групу професионалних фотографа и послали их у одређене војне формације. Захваљујући њиховим фотографијама олакшано је истраживање извесних тема као што су, на пример, наоружање, али и физичко стање војника и командног кадра, заробљених непријатеља, ратних жртава. Познато је, рецимо, да је још у рату објављена посебна серија разгледница са ликовима официра војске Краљевине Србије, заробљеника из оба балканска рата итд, што је корисно за реконструкцију одређених збивања.

О ратним злочинима припадника аустроугарске војске у првим нападима на Краљевину Србију 1914. године врло сликовито сведоче фотографије које је су снимили сами починиоци што је схватио Швајцарац Родолф Арчибалд Рајс, Јеврејин по роду, препознао као прилику да илустрацијама потврдио своје текстове о непријатељској тортури над српским становништвом објављиване у појединим европским новинама.

Значај фотографије као историјског извора схватио сам и 1990,

¹ *Ратни албум Ристе Марјановића 1912–1915*, Дечије новине, Горњи Милановац 1987; *Балкански ратови – фото-запис Самсона Чернова*, Архив Србије, Београд 2010.

када сам почео да радим на докторској дисертацији *Српска православна црква 1941–1945. године*. Како је историја те Цркве судбински спојена са историјом српског народа, истраживање његовог ратног страдања попримило је додатне димензије коришћењем фотографија, које су доприносиле формирању неспорних оцена и закључака.

Фотографије на посебан начин сведоче о одређеним историјским догађајима, личностима, објектима, ношњама, оружју...

Истраживачки рад почиње изучавањем што већег броја доступних фотографија што се односе на задату тему. Подаци о фотографијама могу се поделити у две групе. У прву спадају описи са подацима о месту и времену снимања, о догађају или особама на снимку. Другу групу чине технички подаци: начин снимања, врста (негатив или позитив, репродукција), материјал, величина, аутор. Тек по прибављању већине наведених података, фотографија се може поставити у одређени историјски контекст.

Потом следи критичко процењивање онога шта је снимљено. Анализа би требало да доведе до јасне констатације коју је готово немогуће оспорити. Тим следом истраживања фотографија постаје историјски извор. Да би се до тог степена дошло треба имати одређено знање о историјском контексту догађаја и личности.

Познато је да је због разних потреба и интереса фотографија може бити предмет манипулације, то јест различитих интерпретација, најпре на најпростији начин маказама, потом ретушом. Данас се примењују софистициране методе захваљујући бројним савременим рачунарским програмима за обраду фотографија, на пример photoshop. Када је реч о манипулисању истином уз фотографију, рецимо, може бити свесно или несвесно, наведена погрешна легенда. А она ће касније бити преношена у безброј варијанти.²

О логору Јасеновац објављене су и три студије где су фотографије³ помињане у основи истраживачког рада: Nataša Mataušić, *Jasenovac*

2 Саша Ђ. Ружесковић, „Трагом једне фотографије Ристе Марјановића“, *Весник*, бр. 30, Војни музеј, Београд, 2020, 101–103. Аутор је указао на погрешну легенду једне познате фотографије, за коју се веровало да је снимљена у повлачењу војске Краљевине Србије преко Албаније 1915. године. Навео је текст са поменутом фотографијом објављен у периодичној публикацији *Балкански рат у слици и речи*, бр. 7 од 3. фебруара 1913. године. Потом је доказао да су одећа и оружје на мртвом војнику били опрема турског војника.

3 На овом месту помињем део рецензије др Марија Јареба „Fotografija kao povi-

1941.–1945. *Logor smrti i radni logor, Jasenovac–Zagreb* 2003; .Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac – fotomonografija*, Spomen područje Jasenovac, Zagreb 2008; Ђорђе Mihovilović, *Jasenovac 1945.–1947. – fotomonografija*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac 2016. Вреди поменути да су оба аутора на посебан начин везани за Јасеновац: Матаушићева је некада радила а Миховиловић је данас запослен у Јавној установи Спомен подручју Јасеновац.

Марио Кево, хрватски историчар из Загреба, истраживао је архивске фондове Међународног комитета Црвеног крста у Женеви. Део својих истраживања искористио је за текст „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.“⁴ Потом је написао уводну студију и приредио зборник докумената под насловом *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske*.⁵ У оба рада Кево је објавио и двадесетак фотографија снимљених средином јула 1944. у Јасеновцу, Старој Градишци и логорским економијама, у данима боравка представника Међународног комитета Црвеног крста Јулиуса Шмидлина.⁶

За овај текст није толико битно да ли је Кево помислио да је први обелоданио сензационалне снимке логора и логораша. Наиме, познато ми је да је неколико снимака из те колекције доспело у (ондашњу југословенску) јавност, додуше биле су то фотографије знатно слабије

jesni izvor“ на рукопис Наташе Матаушић „Koncentracioni logor Jasenovac – Fotomonografija“, који је објављен као књига под истоименим насловом. Рецензент наглашава чињеницу да ауторка рукописа фотографије не користи као узгредне илустрације већ као вредан историјски извор који је допринео квалитету њеног рада. „Autorica je na vrlo osjetljivom području danas Memorijalnog muzeja i Spomen-područja Koncentracionog logora Jasenovac pokazala, da i razmjerno malen broj sačuvanih fotografija, od kojih su mnoge snimljene sa svrhom iskrivljavanja slike o stanju u logoru, mogu biti važan i bogat povijesni izvor. Njihova analiza upotpunila je spoznaje o tome kako je logor rastao i kakvi su bili životni uvjeti u njemu.“ Јареб је у праву када је закључио да поменути рукопис представља допринос проучавању концентрационог логора Јасеновац.

4 *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb, 2008, 547–587.

5 Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb – Slavonski Brod 2009.

6 Уз Јулиуса Шмидлина готово непрестано је био понеки усташки официр који га је пратио готово у стопу. Од фотографија снимљених тих дана, одређени број је наредних дана предат Шмидлину и он их је однео својим надређеним у Женеви (највероватније друге примерке израђених са фото- записа јер су први остали код службе која је организовала снимање). Те фотографије у својим истраживањима први је искористио историчар Марио Кево. На основу сазнања о тим фотографијама октобра 2019. године Музеј жртава геноцида је затражио копије од поменуте институције и убрзо добио 40 примерака у дигиталној форми.

резолуције што се одразило на јасноћу и оштрину слика у штампи. У разјашњењу питања откуда то да су појединцима биле познате неке од тих фотографија, један од одговора могао би бити претпоставка да је Edmund Stöger, фотограф од посебног поверења усташа из пратње делегације Међународног комитета Црвеног крста, иначе ангажован од блиских сарадника самог поглавника Анте Павелића као особа од посебног поверења, комплетан материјал предао својим надређеним у надлежној усташкој служби а да је све то највероватније средином маја 1945. године dospelo у руке југословенских комунистичких органа власти. А ту почиње друга прича која није толико битна у овом контексту!⁷

Новинар из Загребa Томислав Вуковић, серијом текстова под насловом „Fotokrivotvorine o jasenovačkom logoru“, објављена у *Glasi koncila*, службеном гласилу Римокатоличке цркве у Хрватској (седам наставака, од броја 6 до броја 12 за 2009. годину), покушао је да исправи бројне легенде уз фотографије које су, наводно, снимљене у Јасеновцу. Као основа за текст послужила му је поменута књига Наташе Матаушић. Мада није дао ништа ново у односу на Матаушићеву, његов истраживачки напор је евидентан јер је исправио неколико погрешних легенди које су раније објављиване уз одређене фотографије. Спорни су његова острашћеност и бројне тврдње! Додуше, треба имати у виду да је то само делић из кампање новог тумачења прошлости Независне Државе Хрватске коју на посебан начин заговара Римокатоличка црква.

Познато је да историја Независне Државе Хрватске 1941–1945. године још увек обилује такозваним белим мрљама, нарочито када је реч о судбини српског народа и припадника јеврејске и ромске заједнице, као и оних Хрвата који нису прихватили усташку државу.

У светлу чињенице да је од нестанка Независне Државе Хрватске прошло седам и по деценија, све је мање наде да ће се разјаснити бројне недоумице, на пример, о персоналним подацима и бројности ратних жртава, нарочито цивила. Политички систем успостављен 1945. године није дозвољавао мултидисциплинарна истраживања злочина јер би резултати првенствено могли да потамне светлу комунистичку револуцију освешћених југословенских народа. Стога су злочини најчешће приписивани „фашистичким окупаторима и њиховим слугама“.

⁷ Видети: Вељко Ђурић Мишина, „Чему искривљавање истине у легендама фотографија“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/1, Крагујевац–Београд, 2020, 195–207.

Од првих дана по проглашењу Независне Државе Хрватске, припадници јединица хрватске војске, нарочито усташе, убичајили су да се сликају са својим жртвама, живим или мртвим. Захваљујући тим фотографијама могуће је извести закључке о томе чиме су се служили у извршењу злочина, а донекле и о идентитету злочинаца и жртве, а много мањој мери где је злочин почињен. То значи да (случајни) сниматељи нису на полеђинама фотографија бележили ни време, учеснике, места догађаја...

Слика 1: Усташа у јами на лешевима

Представници комунистичких власти због својих потреба су кроз рад комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у извесној мери разјаснили чињенице која су збивања и актери забележени на фотографијама најчешће пронађеним код припадника друге ратне стране.

Слика 2: Анте Павелић са свитом

Концентрациони логор Јасеновац је формиран у склопу остварења циљева унутрашње политике Независне Државе Хрватске по узору на расну политику Немачког Рајха.⁸ Познато је да је наређење о организовању тог логора Еуген Дидо Кватерник потписао средином јула 1941. године по повратку из Немачке, где је посетио и централу СС-а. Још увек није утврђено ко је изабрао баш ту локацију.

Први логораши били су заточеници комплекса логора Јадовно код Госпића у Лици пресељени већ 23. августа. А Јадовно су најпре затворили Италијани због реокупације тих простора, а потом и због злочина који су чинили Хрвати усташе над Србима и Јеврејима. Заједно са првим заточеницима у Јасеновац су стигли и стражари. Први команданти били су проверене усташе, повратници из предратне емиграције, сврстани у такозвану Личку бојну.

Прве групе заточеника смештене су у логорима у селима Крапје (логор I) и Брочице (логор II). Из тих дана остало је неколико фотографија, а публикувано их је пет. Сведоче о прихвату нових заточеника и одузимању њихове вредне имовине, докумената, лекова и других драгоцености.⁹

Слика 3: Одузимање личних ствари

⁸ Mario Kevo, „О појесима logora Jasenovac“, *Scrinia slavonica*, 2, Slavonski Brod 2003, 471–499.

⁹ Дуго се веровало да није направљена ниједна фотографија у логорима Крапје и Брочице. То је (донекле) разјаснила Наташа Матаушић у свом раду *Koncentracioni logor Jasenovac – fotomonografija*, Spomen područje Jasenovac, Zagreb 2008.

Слика 4: Одузимање личних ствари

Ти заточеници су, поред осталог, морали да обављају разне радове. Претпоставља се да је тих дана сачињено неколико снимака логораша на присилном раду на изградњи насипа уз реку Струг.

Како су јесенске поплаве запретиле потапањем та два поменута логора, почетком октобра 1941. године Вјекослав Макс Лубурић¹⁰, командант свих логора у Независној Држави Хрватској, добио је од врховне власти у Загребу сагласност да организује нови логор у селу Јасеновац, у простору индустријског комплекса чији је власник био Србин Озрен Бачић, у такозваној Циглани. Тај логор назван је Логор III.

Припадници заповедништва тог логора сместили су се у кући Озрена Бачића, у селу Јасеновцу. Први заповедник логора био је поручник Јосо Матијевић а заповедник радне службе Љубо Милош.

Познато је да су припадници управа нацистичких концентраци-

¹⁰ Мада Вјекослав Макс Лубурић није волео да се слика у Јасеновцу његов лик је сачуван у филмској сторији снимљеној 6. фебруара 1945. године приликом посете министра унутрашњих послова Мате Фрковића.

оних логора организовали посебне службе за регистрацију заточеника. У том процесу посебно место имали су фотографи. Зна се да је таквих служби било у Аушвицу, Бухенвалду, Маутхаузену и још неколико логора. Исто тако познато је да је велики део тог фотоматеријала уништен непосредно пред крај рата. Таква служба у хрватским концентрационим логорима није постојала. (Према тврдњама Зигфрида Кашеа, специјалног посланика у Загребу, у Јасеновцу је постојала картотека припадника усташких постројби који су чували концентрациони логор.¹¹) Нема доступних докумената о томе одакле је потицала таква наредба, па се може претпоставити да је била усмена! Имајући у виду да ипак постоји неколико фотографија из логора I и логора II, могуће је тврдити да је до забране фотографисања дошло после организовања логора III. Од тада па до краја његовог постојања, заповедништво јасеновачког концлогора и стратишта није дозвољавало никаква фотографисања. Тај налог је, међутим, прекршен најмање четири пута. Први пут се десило 6. фебруара 1942. године када је у Јасеновац дошла делегација коју су сачињавала двојица римокатоличка свештеника, неколико немачких, италијанских и хрватских официра и изванредан број новинара. Зигфрид Каше, Немац, припадник СС-а, и на специјалној функцији у Загребу, нагласио је у свом извештају надређеним у Берлину да су у тој групи били Стјепан Лацковић, лични секретар надбискупа загребачког Алојзија Степинца, Ђузепе Кармело Масучи, секретар Ђузепеа Рамироа Марконеа, изасланика Ватикана на Каптолу у Загребу.¹²

Према сведочењима јасеновачких заточеника, припреме за посету протегле су се на неколико дана, а боравак споменуте делегације трајао је два часа!¹³

Неколико хрватских новина је о тој посети објавило пропагандистичке извештаје, на пример, *Hrvatski narod*, 10. фебруар 1942. године.

Није познато колико је снимака тада сачињено. Наравно, снимање је било дозвољено само у деловима логора који су за ту прилику помно припремљени и намештени!

11 „Izvod iz izveštaja nemačkog poslanstva u Zagrebu (Zigfrida Kašea) od februara 1942. Ministarstvu inostranih poslova Nemačkog Rajha o situaciji u koncentracionom logoru Jasenovac“, у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, I, Narodna knjiga Beograd – Spomen područje Jasenovac, 1986, 170–172.

12 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, I, Beograd, 1986, 170–172; Giuseppe C. Masucci, *Misija u Hrvatskoj, Dnevnik od 1. kolovoza 1941 do 28 ožujka 1946*, Madrid 1967.

13 Видети у: Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Spomen područje Jasenovac, 1978, 52–54; Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu: Jasenovac*, Zagreb 1945, 155–157.

Фотографисање у Јасеновцу дозвољено је и крајем августа 1942. године када је по наређењу поглавника Анте Павелића, а за потребе Фото уреда Државног и промичбеног уреда код Предсједничва владе, Вјекослав Макс Лубурић морао да дозволи приступ екипи филмских сниматеља. Они су снимили разне кадрове и фотографисали у, подразумева се, само у претходно припремљеним деловима логорских објеката. Поједине фотографије приказане су почетком септембра 1942. године на изложби *Позитивни рад логора Усташке надзорне службе* постављеној на Велесајму у Загребу.

Трећи пут је (поводом рођендана поглавника Анте Павелића) снимање допуштено средином јула 1944. када су концентрациони логор посетили представници Међународног комитета Црвеног крста.¹⁴ Овде треба указати на чињеницу да је архивска грађа о тој посети тек 1996. године отворена и постала доступна истраживачима: Arhiv Međunarodnog Crvenog krsta (Archives du Comité international de la Croix-Rouge, фонд „Guere mondiale, Service Yugoslave 1941–1946“). И фотографије снимљене средином јула 1944. чувају се у поменутом архиву, у фонду „Phototheque CIRC, Centre d’information et de documentation“, сигнатура HIST-02763.¹⁵

Слика 5: Представник Међународног одбора Црвеног крста у Јасеновцу

¹⁴ О посети представника Међународног комитета Црвеног крста Јасеновцу видети и: Mario Kevo, „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb 2008, 547–585; Mario Kevo, „Međunarodni odbor Crvenog križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“, у: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, Zagreb 2018, 287–310.

¹⁵ Користио их је поменути хрватски историчар, Марио Кево. Наведене индиције указују да су већ у лето 1945. године припадници југословенских обавештајних служби на још увек тајновити начин дошли до фотографија снимљених приликом Шмидлинове посете али су користили само неколико снимака мотивисани разлозима првенствено политичко-идеолошке природе пошто се већина снимака својим садржајем, то јест намештеним приказом живота у логору, није уклапала у форсирану слику о Јасеновцу.

Слика 6: Представник Међународног одбора Црвеног крста у Јасеновцу

Четврти пут је филмским сниматељима и фотографима омогућен долазак у Јасеновац 8. фебруара 1945. године, приликом посете министра унутрашњих послова Мате Фрковића.¹⁶

Постоје индиције да је забрана снимања прекршена још једном. Наиме, у књизи Зденка Штамбука и Јоже Хорвата *Dokumenti o protunarodnom radu jednog dijela katoličkog klera*, штампане у Загребу 1946. године, на 178. страници налази се и фотографија јасеновачких усташа међу којима је посебно истакнут Мирослав Мајсторовић (усташко име Вјекослава фра Томислава Филиповића). Имајући у виду да Филиповић није био у Јасеновцу почетком фебруара 1942. године – у то време био је у селима Дракулић, Шарговац и Мотике и учествовао у великим злочинима – то упућује на закључак да је поменути снимак сачињен неког другог дана.

Слика 7: Група усташа у Јасеновцу

¹⁶ О посети су писали два загребачка листа: *Nova Hrvatska*, 8. februar; *Hrvatski narod*, 7. februar 1945.

Није познато коју су архивску документацију по уласку у Загреб маја 1945. године затекли партизански обавештајци нити је разјашњено ко је ту заплећену грађу касније користио. Зна се да су поменути снимци из 1942. године искоришћени за илустровање првих комунистичких сторија о Јасеновцу, као и да је у личном архиву Јосипа Броза Тита после његове смрти пронађен део оригиналног материјала из Промичбеног уреда и, поред осталог, више од стотину грамофонских плоча са говори-ма поглавника Анте Павелића. Данас се део те грађе чува у Музеју историје Југославије у Београду.

Хрватском државном архиву у Загребу предата је фототека Сликописног (фото) уреда Државног извјештајног и промичбеног уреда код Предсједничтва владе Независне Државе Хрватске и Фото агенције Одјела за штампу при влади. Нема, међутим, података о томе да ли је предата целокупна документација. Историчарима су позната два албума са око 1.500 фотографија, међу којима је и више снимака из логора Циглана. Две фотографије настале су првих дана фебруара 1945. године, приликом посете министра Мате Фрковића (о чему је већ било речи).

У Хрватском повијесном музеју у Загребу постоји фонд фотографија који се односи на Јасеновац али није сређен на музеолошки начин. У том фонду шест снимака сведочи о изградњи источног насипа.

Диана Будисављевић, рођена Обексер, Немица из Аустрије, удата за Србина, била је иницијатор акције спасавања српске деце из концентрационих логора. О својим активностима водила је белешке. Тако је у њеном дневнику остало забележено да је у Старој Градишки, једном од јасеновачких логора, видела филмско снимање дечака логораша обучених у усташке униформе.¹⁷

У Јасеновцу се шепурио с фото-апаратом Хинко Пичили, запамћен као творац пећи за спаљивање заточеника. Нема, међутим, трагова који би указивали на судбину Пичилијевих снимака. (И Јуре Францетић, усташки пуковник, командант Црне легије која је починила велике злочине 1942. године у Босни и депортовала бројне логораше у Јасеновац, усликан је са фото-апаратом на грудима.)

¹⁷ *Dnevnik Diane Budisavljević*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003, 73.

У селу Уштице постојао је логор за припаднике ромске популације. У мају 1942. године започело је масовно хапшење Рома и њихово депортовање у Јасеновац. Септембра исте године у Уштици је боравила екипа фотографа и иза њих је остала серија снимака. Одређени број поменутих заточеника је издвојен да копа раке за ликвидиране логораше с друге стране Саве, у Доњој Градини. После извесног времена и они су убијени.

Логор у Уштици послужио је и за смештај Српкиња са децом са Козаре пристиглих у депортацијама заробљеника током и после немачко-хрватске офанзиве јуна и јула 1942. године. Из тих дана датира и следећа фотографија.

Слика 8: Сабирни логор у Јабланицу

У фотографским радњама околних места, рецимо у Градишкој, припадници јединица јасеновачких бојни, које су обезбеђивале комплекс концентрационог логора, радо су се сикали. Усташе су позирале лепо намештени и улицкани: затегнута униформа, за појасом пиштољ, нож, на глави капа са усташким знаком... Таквих фотографија сачувано је до данас више од 500 примерака!

Слика 9: Јасеновачке усташе

Осим раније поменутих фотографија, што су их снимили чланови филмске екипе из Загреба, нема трагова о другим снимцима за које је могуће тврдити да су настале унутар жица. Има, међутим, неколико фотографија које су снимљене с друге стране – изван логора. Ти снимци су, међутим, готово безвредни и не говоре ништа о теми овог текста посвећеног фотографији као историјском извору другог реда.

Имајући у виду да филм представља низ узастопних снимака насталих у одређеном временском континуитету, лако је закључити да и та форма представља вредан историјски извор.¹⁸ О њему ће, међутим, бити речи другом приликом.

Закључак

Нацисти су у својим логорима устројили картотеку логораша. Усташе то нису радиле. Приликом посета нацистичких главара појединим логорима, у пратњи су били филмски сниматељи и фоторепортери.

¹⁸ О филму као историјском извору има више вредних текстова: Стеван Јовичић, „Филм као историјски извор“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд 1972; Андреј Митровић, „Филм и историја“, у: *Филм и историја*, Београд 1978; Арсен Ђуровић, „Филм као историјски извор и могућност примене у настави историје“, *Настава историје*, бр. 2, Нови Сад 1995, 193–201.

Усташе су свега два-три пута дозволили филмско снимање и пет фотографисања унутар жица Јасеновца. Фотографије су углавном сачуване и доступне су за коришћење – први су то чинили припадници партизанских односно комунистичких обавештајних служби, додуше, у пропагандне сврхе. Тек последњих година почело је преиспитивање легенди одавно написаних и састављање нових које су реалније.

Извори и литература

А. Објављени извори:

„Izvod iz izveštaja nemačkog poslanstva u Zagrebu (Zigfrida Kašea) od februara 1942. Ministarstvu inostranih poslova Nemačkog Rajha o situaciji u koncentracionom logoru Jasenovac“, у: Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta*, I, Narodna knjiga Beograd – Spomen područje Jasenovac, 1986, 170–172.

Б. Чланци

Саша Ђ. Ружесковић, „Трагом једне фотографије Ристе Марјановића“, *Весник*, бр. 30, Војни музеј, Београд, 2020, 101–103.

Вељко Ђурић Мишина, „Чему искривљавање истине у легендама фотографија“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/1, Крагујевац–Београд, 2020, 195–207.

Mario Kevo, „О рођесима logora Jasenovac“, *Scrinia slavonica*, 2, Slavonski Brod 2003, 471–499.

Mario Kevo, „Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, Zagreb 2008, 547–585.

Mario Kevo, „Međunarodni odbor Crvenog križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“, у: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, Zagreb 2018, 287–310.

Стеван Јовичић, „Филм као историјски извор“, *Историјски гласник*, 1–2, Београд 1972;

Андреј Митровић, „Филм и историја“, у: *Филм и историја*, Београд 1978.

Арсен Ђуровић, „Филм као историјски извор и могућност примене у настави историје“, *Настава историје*, бр. 2, Нови Сад 1995, 193–201.

В. Монографије и друге врсте

Ратни албум Ристе Марјановића 1912–1915, Дечије новине, Горњи Милановац 1987.

Балкански ратови – фото-запис Самсона Чернова, Архив Србије, Београд 2010.

Giuseppe C. Masucci, *Misija u Hrvatskoj, Dnevnik od 1. kolovoza 1941 do 28 ožujka 1946*, Madrid 1967.

Egon Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Spomen područje Jasenovac, 1978.

Đorđe Miliša, *U mučilištu – paklu: Jasenovac*, Zagreb 1945.

Dnevnik Diane Budisavljević, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003.

Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb 2003.

Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac – fotomonografija*, Spomen područje Jasenovac, Zagreb 2008.

Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945.–1947. – fotomonografija*, Spomen područje Jasenovac, Jasenovac 2016.

Бојан АРБУТИНА, историчар

стручни сарадник Музеја жртава геноцида

ПОДРИЊСКИ ХРОНИЧАР – ПЕРО ЂУКАНОВИЋ У ВИХОРУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

**Осврт на записе Пере Ђукановића *Устанак на Дрини* (Београд
1994, стр. 348)**

Чувајући од заборава злочине које су муслиманске снаге под командом Насера Орића починиле у селима Сасе, Залазје, Биљача и Загоњи, сребреничке и братуначке општине, на Петровдан 1992. године, у Сребреници се традиционално организују *Петровдански дани* на којима Музеј жртава геноцида из Београда узима активно учешће последњих година. Страдању српског народа источне Босне током двадесетог века, а нарочито страдању српског народа Сребренице и Братунца, припада посебно место у раду Музеја жртава геноцида о чему сведоче и бројне активности у виду организовања округлих столова, научних трибина и објављивања публикација у вези са поменутом темом.

У даљем тексту ћемо укратко навести све реализоване активности како би се стекао потпуни преглед ангажованости Музеја жртава геноцида и његовог доприноса у истраживању злочина и чувању сећања на злочине у сребреничком и братуначком крају. Године 2015. у јуну, Музеј жртава геноцида из Београда са својим запосленима учествовао је на трибини *Страдање Срба сребреничког краја на Духове 1943. године*, коју је организовала српска православна парохија у Сребреници, у Српском центру културе „Свети деспот Стефан“. Крајем месеца, уочи Видовдана, у просторијама Основне школе у Кравицама одржана је трибина о Јездимиру Дангићу, једном од вођа устанка у Подрињу 1941. године, на којој је учествовао и директор Музеја жртава геноцида др Вељко Ђурић Мишина, а трибини је присуствовале и Нада Дангић, млађа кћерка Јездимира Дангића. Недељу дана касније, 4. јула 2015. године, у сарадњи са НВО „Фонд стратешке културе“, Музеј жртава геноцида ор-

ганизовао је међународну научну конференцију *Сребреница 1995–2015: чињенице, недоумице, пропаганда*. Радници и сарадници Музеја жртава геноцида су 20. јуна 2016. године поново боравили у Сребреници, када је тамошњој јавности представљен зборник *Злочини Црне легије 1942/43. године у Источној Босни*. Две недеље касније организована је конференција у Београду на којој су учесници говорили о страдању Срба сребреничког краја у Другом светском рату 1941–1945. године и Одбрамбено–отаџбинском рату 1992–1995. године. Наредне, 2017. године, уочи православног Божића, 5. јануара, а поводом годишњице стравичних злочина који се се догодили на највећи хришћански празник 1993. године, општинска борачка организација Братунца организовала је парастос жртвама у локалном храму, полагање венаца на споменик и представљање зборника радова *Злочини Црне легије 1942/43. године у Источној Босни*, чији су садржај јавности представили др Вељко Ђурић Мишина и историчар Бојан Ђокић. Јула исте године, у београдском Медија центру, Музеј жртава геноцида организовао је представљање зборника радова *Преиспитивање Сребренице: Зборник радова са научно–стручних скупова о Сребреници 2015. и 2016. године*, у заједничком издању Музеја жртава геноцида, Представништва Републике Српске у Србији и Фонда стратешке културе из Москве. Музеј жртава геноцида присуствовао је и округлом столу посвећеном обележавању стогодишњице Великог рата и ослобађања источне Босне, који је био организован 11. новембра 2018. године у Скланима код Сребренице. Месец дана касније, 10. децембра 2018. године, Музеј жртава геноцида је у братуначком Дому културе отворио изложбу *Белези великих злочина*. Присуство Музеја жртава геноцида у сребреничком и братуначком крају посведочено је и прошле, 2019. године, када је уз помоћ Музеја жртава геноцида приказан филм *Тузла – злочин без казне*, дело посвећено страдању припадника Југословенске народне армије маја 1992. године и страдању српског народа у рату 1992–1995. године.

У оквиру овогодишњег обележавања *Петровданских дана* у Сребреници, Музеј жртава геноцида појавио се пред сребреничком и братуначком јавношћу са књигом *Устанак на Дрини* Пере Ђукановића, једног од устаничких вођа у Подрињу 1941. године, која је представљена у Основној школи у Кравицама код Братунца и у Сребреници. О књизи, али и о страдањима српског народа у Подрињу током Првог светског рата и Одбрамбено–отаџбинског рата, о ратним узроцима и последицама, говорили су др Вељко Ђурић Мишина, др Радомир Павловић и историчари Немања Девић и Бојан Арбутина. Управо разговори који су вођени

на местима о којима је Перо Ђукановић у својим хроникама и писао били су подстицај да се поново осврнемо на садржај Ђукановићевих забелешки које представљају важно сведочанство у процесу спознаје страдалништва у Другом светском рат у подручју Подриња.

Перо Ђукановић је свој животни пут започео и окончао у родном крају, у селу Кравица, где је рођен 12. јула 1892. године и где је преминуо 20. јануара 1986. године. У родном селу стекао је основно образовање, док је у Тузли похађао зидарско-грађевинску школу, захваљујући којој је до 1913. године проналазио послове на државним грађевинским објектима. Пре почетка Првог светског рата оженио се Милицом Васиљевић и са њом засновао породицу. Велики рат затиче Ђукановића у Првој босанској регименти која је у августу 1914. године прешла Дрину код Јање и започела офанзиву на Србију, ка Ваљеву. Међутим, на српском ратишту не остаје дуго, бива ухапшен, транспортован преко Сарајева, Босанског Брода, Суботице, Будимпеште и Дебрецина за Лемберг, где је осуђен на смрт. Није се мирио са пресудом и успева да побегне из заточеништва и пребегне руској војсци у чијим редовима ратује против аустроугарске солдатеске, да би након рањавања био пребачен у Одесу где се прикључује Српском добровољачком одреду који ће учествовати у пробоју Солунског фронта. Ђукановић је за исказану храброст у биткама Првог светског рата награђен бројним одликовањима, Карађорђевом звездом, Обилићевом златном звездом, са два руска Крста Светог Георгија, румунским Златним венцем и француским Крстом са златним венцем. Мирнодопски период проводи у родном крају са супругом с којом добија деветоро деце.

Почетак Другог светског рата и формирање Независне Државе Хрватске од Пере Ђукановића поново захтева борбу за живот и слободу. Као једна од угледнијих личности Подриња, Ђукановић започиње са сакупљањем оружја, организовањем људства и подизањем устанка, о којем ће касније и писати и то ће бити тема овог приказа. Од почетка устанка до 1943. године, Перо Ђукановић своју борбу везује за четнички покрет, а писма која шаље завршавају се речима „С вјером у Бога, за Краља и Отаџбину“ и потписом Војвода Лудмерски. У јесен 1943. године долази до преоријентације Пере Ђукановића, који своју борбу и људе на чијем је челу стајао, све више везује за партизански покрет у оквиру кога се управо у то доба формира Сребренички партизански одред чији ће командант постати. Недуго потом, Ђукановић учествује на Другом

заседању АВНОЈ-а у Јајцу. Крај рата Ђукановић је дочекао у родном крају, након чега следе нова животна искушења. Резолуција Информбироа 1948. године оставила је ожилке и на Ђукановићевој породици јер су управо његови синови били ухапшени, оптужени и упућени у логор на Голи оток, док је он сам изванредан период провео у тузланском и сарајевском затвору. Након што је прегурао све недаће и поново се вратио у родни крај, наставља да живи скромно, изолован од остатка друштва, користећи слободно време за писање хронике која ће сведочити о дешавањима из Другог светског рата у Подрињу.

Сећања Пере Ђукановића у оригиналу су била исписана у три свеске, на 454 странице, ћиричним писмом. И поред намере да своја сведочанства представи јавности, Перо Ђукановић, одлуком виших политичких инстанци, пре свих високопозиционираног Родољуба Чолаковића, бива онемогућен да југословенској јавности предочи своја искуства из рата. Ђукановић није дочекао да се његови записи објаве, а прилике за то су се стекле тек у току распада социјалистичке Југославије у првој половини деведесетих година прошлог века. Са записима је био упознат историчар др Здравко Антонић, који је и ступио у контакт са Ђукановићем 1975. године и потом његове свеске чувао и чекао времена када ће бити могуће публиковати те хронике. Године 1994. указала се прилика за објављивање Ђукановићевих сећања, што је др Здравко Антонић препознао, и уз помоћ Балканолошког института Српске академије наука и уметности (САНУ), у оквиру едиције *Посебна издања*, уз рецензије угледних историчара академика Радована Самарџића и Милорада Екмечића, после више деценија чекања, Ђукановићева сведочанства угледала су светлост дана под насловом *Записи Пере Ђукановића – Устанак на Дрини*.

Књигу чине *Предговор* (стр. 5–7), *Перо Ђукановић као личност* (стр. 9–26), *Устанак на Дрини* (стр. 27–321), *Преписка између Пере Ђукановића и Родољуба Чолаковића* (стр. 323–328), *Извод из рецензије академика Милорада Екмечића* (стр. 329), *Извод из рецензије академика Радована Самарџића* (стр. 330), као и *Регистар личних имена* (стр. 331–343). У даљем тексту ћемо пажњу посветити изричито Ђукановићевим сведочанствима из ратних и поратних времена, то јест поглављу *Устанак на Дрини*, где ће се кроз представљање значајнијих епизода из Ђукановићевог ратног периода истаћи важност његових мемоара за целовитије сагледавање слике подрињске ратне драме.

Читање Ђукановићевих записа указује на могућност поделе текста на два начина, хронолошки и тематски. Хронолошка подела садржала би два дела, један обимнији што би се односио на време Другог светског рата, од подизања устанка у Подрињу па до завршетка Другог светског рата, и други, мањег обима, који би обухватао краatak период по завршетку рата у коме је описано страдања чланова Ђукановићеве породице од комунистичких власти. Друго подела била би тематска, и за разлику од хронолошке, имала би више делова, то јест, тематских оквира: 1) Геноцид над српским народом у средњем Подрињу; 2) Организовање народног устанка у средњем Подрињу и активности припадника Југословенске војске у отаџбини и партизанског покрета, њихови односи и улога у ратним дејствима у средњем Подрињу; 3) Лична и породична ратна драма.

Прва тематска целина тиче се масовних злочина што их је српски народ претрпео у подрињском крају током Другог светског рата, како од усташа, немачких окупатора, тако и од „домаћег олоша“, под којим Ђукановић у својим записима подразумева муслиманско становништво које је приступило усташком покрету, новим властима Независне Државе Хрватске и сарађивало са немачким окупаторима. Ђукановић записује до детаља ужасе којима је присуствовао и сведочио, без намере да преувеличава нити умањује виђено. Прве сусрете са геноцидном политиком нових хрватских власти доживљава већ на почетку рата, када је крајем маја 1941. године одведен у Дрињачу где је затворен у жандармеријској касарни сваке ноћи ослушкивао долазак моторног возила из правца Зворник којим су потом отпремани заточеници. Уз опаску да претпоставља, пише да су заточеници већином одвожени ка Зворнику и Дрини где ће бити ликвидирани, али и да постоји вероватноћа да су убијани у Дрињачи. Убиства у Дрињачи везују се за можда једну од најморбиднијих секвенци хрватског геноцида над српским народом у Другог светском рату. Средином августа 1941. организовани народ братуначког и сребреничког краја предузео је напад на Дрињачу и том приликом, у ослобођеној Дрињачи, затекао призор који својом монструозношћу надмашује бројне друге злочине. О магацину у коме су довођени и убијани Срби, Перо Ђукановић записује да је „цијела просторија, па и плафон, била испрскана људском крвљу“, и да се у углу магацина налазило веће храстово дрво у коме се затекло око 150 литара људске крви. Даље у записима пише о потресним сценама над јамом где су жртве побацане и њихова тела издигла

хумку земље над собом, а налазила се на шест метара од магацина у којем су жртве убијане. За истраживање геноцида на локалном нивоу, искази учесника ратних дешавања представљају непроцењиви извор, па су тако и Ђукановићеви записи од неоспорне важности, не само када је реч о сведочењу злочина, него и у идентификовању како жртва, тако и злочинаца, пошто аутор наводи имена. У прилог чињеници да су злочини били организовани и унапред припремљени од хрватских власти у Подрињу сведочи и усташки списак пронађен у Братунцу, о коме Ђукановић пише у својим мемоарима, а на којем су била исписана имена сто Срба мушкараца и четири жене које је требало стрељати. Затим даље, читајући мемоаре у деловима који се односе на злочине, сазнајемо о усташким зверствима над девојкама, о покољима у братуначкој православној цркви, о подруму среског конака у Зворнику где су заробљеници били довожени, о покољу на Дивичу у другој половини септембра 1941. године, о отпремањима заробљеника ка јасеновачком, шабачком, тузланском и другим логорима, о масакрима у подрињским селима Доња Каменица, Ђевање, Лијешањ и Костијерево у другој половини јануара 1942. године, о зверствима Францетићеве Црне легије у пролеће 1942. године, о злочинима у Сребреници из јуна 1943. године, у Факовићима из фебруара и у Кравици с почетка јула 1944. године.

Осим наведених злочина Независне Државе Хрватске и немачких окупатора, Ђукановић у својим белешкама износи и позитивне примере сарадње српског и муслиманског становништва, наводећи случајеве када су појединци из редова муслиманског народа помагали Србима и учествовали у организовању устанка против власти Независне Државе Хрватске. Као најупечатљивији пример истиче да је 54 заробљеника из подрума братуначког хотела избавио Салих Крњуша уз речи: „Бјежите, Срби браћо, ваљда би и ви мене сутра спасили“. Утисак да је у могућим донетима непристрасно писао о дешавањима у средњем Подрињу, потврђује се када се чита о злочинима које нису починиле власти Независне Државе Хрватске нити немачка војска, већ устаници. Догађај о коме пише збио се у јануару 1942. године када су у муслиманско село Сопотник дошли устаници, њих око четрдесет, предвођени Александром Петковићем Љељом, замеником Кравичког батаљона, и побили 86 мештана, махом стараца, жена, девојака и деце.

Пишући о поменутим злочинима, Перо Ђукановић је у својим забелешкама оставио веома важне податке која ће у будућим истраживањима, како су и у прошлим, бити од непроцењивог значаја за добијање комплетније слике о злочинима почињеним на локалном нивоу, у овом

случају на територији средњег Подриња. Прецизно наводећи места злочина, начине убијања, особе одговорне за злочине и имена жртава, Ђукановић је своје мемоаре учинио незаобилазним штивом за све истраживаче који се баве проучавањем геноцида над Србима у Другом светском рату, истраживањем историје Независне Државе Хрватске или Другог светског рата у целости.

Друга тематска целина мемоара Пере Ђукановића креће се у оквирима организовања народног устанка у средњем Подрињу у лето 1941. године, и борбама које су вођене током рата, а говорио и о четничко-партизанским односима у братуначком и сребреничком крају. Перо Ђукановић је са својим синовима био једна од најистакнутијих и најзаслужнијих личности у организовању устанка, и сама та чињеница указује на важност његових записа у контексту потпунијег разумевања ратних дешавања у средњем Подрињу током Другог светског рата. Он описује окупљени народ у црквеној порти кравичке православне цркве, посвећене Светим апостолима Петру и Павлу који звоњавом црквених звона позива преостале, док пуцањем из пушака и прангија отпочиње устанак на Дрини. О тој готово епској сцени, која подсећа на раније борбе српског народа за слободу, Перо Ђукановић прилично опширно пише. Сведочећи о развоју устанка, аутор говори о свим проблемима са којима су се устаници суочавали, од набавке оружја, производњи бомби у оближњој пећини, преко организовања прве обућарске радионице у Кравици, обезбеђивања исхране бораца на положајима па све до осмишљавања тактике и стратегије у борбама против надмоћнијих непријатеља. Ђукановић пред јавност износи корисне податке о августовским борбама у Полому, Дрињачи и Зелињу, о налетима немачких авиона над Милићима октобра 1941. године, као и о борбама на зворничком фронту током јануара и априла 1942. године, а затим касније и о формирању Сребреничког партизанског одреда и његовим ратним дејствима. Ратни пут Пере Ђукановића није био искључиво везан за Братунац и Сребреницу, већ напротив, својим присуством је обележио и многа друга места о којима је, као о средњем Подрињу, такође оставио подробне записе. У деловима који се нису директно тicali подрињског краја, неки од интересантнијих и кориснијих података везују се за ауторово путовање и учешће на Другом заседању АВНОЈ-а у Јајцу, у новембру 1943. године, и на заседање ЗАВНОБиХ-а у Мркоњић Граду, такође у новембру 1943. године. За истраживаче посебно интересантне могу бити и забелешке Ђукановића

о најистакнутијим личностима средњег Подриња, о Јездимиру Дангићу и Родољубу Чолаковићу, припадницима два супротна антифашистичка покрета, који су се током рата, у присуству Пере Ђукановића, састајали и покушавали да окупатору пруже заједнички отпор. О свим састанцима, делима и неделима, Перо Ђукановић пише у својим мемоарима, износећи свој суд о поменутој двојници, војскама, четничкој и партизанској, у чијим редовима се и сам борио током рата.

Поред података о злочинима, злочинцима и жртвама са једне стране, и народним устаницима, четничким и партизанским борцима са друге стране, Перо Ђукановић врло вешто и умесно кроз читаве мемоаре износи и своју узбудљиву ратну причу. Готово невероватну ратну сторију из Првог светског рата употпунио је још један ратни животопис у зрелом добу, јер је на почетку Другог светског рата Перо Ђукановић имао 49 година. И одмах по успостављању власти Независне Државе Хрватске започиње и Ђукановићево ратно путовање, прожето страдањима, неизвесношћу, борбама, путовањима, преговорима и судбоносним одлукама. Затварање у Дрињачи и потоње бекство, подизање устанка са синовима и народом братуначког и сребреничког краја, борбе са усташама и Немцима, као и сарадња са Јездимиром Дангићем и Родољубом Чолаковићем карактеришу почетне месеце војевања Пере Ђукановића на западној обали Дрине. Посебно интересантне Ђукановићеве ратне епизоде односе се на Београд и његове одласке у престоницу бивше државе, а у том тренутку једно од већих упоришта немачке војске на југоистоку Европе. О одласцима у Београд аутор опширно пише, како је и у чијем друштву путовао, са киме се састајао и о чему су разговарали. Посебну пажњу привлаче Ђукановићеви записи о одласку у Београд са Јездимиром Дангићем, у другој половини фебруара 1942. године: упутили су се тамо да предложе да се седамнаест срезова источне Босне отцепе од Независне Државе Хрватске и припоје окупираној Србији на челу са генералом Миланом Недићем. О састанку је Ђукановић забележио да су били присутни немачки војни представници, двојица виших официра из Загреба и један цивил који је ћутао све време. Истог дана увече био је организован састанак са Миланом Недићем и Миланом Аћимовићем, министром унутрашњих послова, на основу кога аутор закључује да је Аћимовић „прави лисац“, да „коју год он кајду свира, онда Недић мора да игра“, па каже да је Аћимовић „главни драматор у Србији“, док Недића процењује као „фигуру и слугу“. Након приклањања Народноослободи-

лачкој војсци и формирања Сребреничког партизанског одреда, ратни путеви су Перу Ђукановића водили широм Србије и Босне и Херцеговине. За то време праву голготу је пролазила његова породица, нарочито супруга Милица која је била затварана и мучена, а извесни период рата је провела и у шабачком и бањичком логору, у великим патњама. Синове Павла и Ђокана су почетком маја 1942. године ухватили и мучили припадници жандармерије Милана Недића, најстарију кћер Милеву са двогодишњим дететом заклале су усташе, док су кћери Дана и Јока рат провеле скривајући се по Босни. Трећа тематска целина завршава се описивањем догађаја након Другог светског рата и страдалничког живота под новим комунистичким властима и то у деловима записа под следећим насловима „Режимска црна 1948. и 1949. година“, „Хапшење синова“, „Моје хапшење и ислеђивање“ и „Живот у логору“. У поменутих записима аутор исцрпно пише о догађајима од тренутка појављивања полицијске патроле на вратима породичне куће у Кравици, почетком октобра 1949. године, па све до повратка у исти дом, средином фебруара 1950. године. Четири месеца у заточеништву Перо Ђукановић је углавном провео у Тузли, у владичанском двору где су нове власти затварале све стварне и потенцијалне непријатеље, а од друге половине новембра 1949. године био је заточен у Сарајеву. Затвореничко искуство исказао је једноставним и разумљивим језиком човека који се нашао иза решетака, а нарочито драгоцени подаци односе се на иследничке поступке припадника Удбе, која је предњачила у испитивању затвореника у време Резолуције Информбироа, а нуди и сазнање из прве руке о суровим условима у југословенским затворима тог времена. При крају својих записа, Перо Ђукановић, износи читаоцима и личну, људску причу, описујући своја осећања по изласку на слободу из сарајевског затвора и задовољство што га је обузело када је сео у ресторан и наручио црну кафу и шљивовицу.

Записи Пере Ђукановића су ове године поново представљени пред сребреничком јавношћу уз историјске осврте др Вељка Ђурића Мишине и историчара Немање Девића и Бојана Арбутине, подсетивши нас на важност мемоарске грађе у процесу сазнавања, промишљања и правилног расуђивања о збивањима у прошлости, нарочито о тегобним историјским епизодама. Као и сећањима, која временом умеју да изгубе дозу реалности и прошлост искриве под утицајем наслага потоњег животног пута, али и под утицајем политичких и друштвених околно-

сти, истраживачи и мемоарским записима морају приступити опрезно и критички настројени. Ипак, несумњиво је да мемоари Пере Ђукановића, што смо више пута истакли у овом осврту, нуде право документационо благо када је реч о у утврђивању имена и презимена, тачније идентитета, како жртва тако и злочинаца, и у том смислу представљају заиста незаобилазно штиво у проучавању страдања на подручју Подриња, пре свега у Другом светском рату, али, донекле, и у поратном времену. Ауторове оцене представника четничког и партизанског покрету могу се узети у обзире, али не као обавезујућа просуђивања на основу којих можемо донети коначне закључке о поменутих личностима. Представљањем у јавности садржаја записа Пере Ђукановића *Устанак на Дрини*, Музеј жртва геноцида из Београда је још једном потврдио своју присутност у расветљавању свих злочина почињених у подрињском крају током читавог претходног столећа, нарочито у сребреничком и братуначком крају, где уз помоћ Српске православне цркве и локалне српске заједнице, негује сећање на геноцид који је српски народ претрпео у двадесетом веку.

Јасмина ТУТУНОВИЋ-ТРИФУНОВ, виши кустос-историчар
Музеј жртава геноцида

ЗАШТО СУ НЕОПХОДНИ ОБРАЗОВНИ ПРОГРАМИ О СТРАДАЊУ НАЈМЛАЂИХ У РАТОВИМА?

Апстракт: У раду су представљени образовни пројекти Музеја жртава геноцида (семинари и стручна предавања за наставнике, као и тематска стручна предавања и презентације за ученике) о збивањима из Првог и Другог светског рата, ратова деведесетих година прошлог века на територији СФРЈ и НАТО бомбардовања СР Југославије 1999. године које Музеј, у оквиру редовних активности, реализује у сарадњи са основним, средњим стручним школама, као и гимназијама и факултетима у Републици Србији. Због специфичности и значаја и актуелности теме– страдање деце у ратовима, детаљније је појашњен пројекат Музеја и Удружења *Јасеновац* из Београда *Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској – Страдање цивилног становништва Југославије у Другом светском рату*. Пројекат је подржан од Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања и Секретаријата за образовање и дечију заштиту Београда и у њему је, до сада учествовало више од 1500 ученика и наставног особља.

Кључне речи: Музеј жртава геноцида, Удружење *Јасеновац*, Драгоје Лукић, образовни пројекти, геноцид, ратни злочини, Холокауст, страдање деце у ратовима.

Упркос чињеници да у свим ратовима највише страдају цивили, неборачко становништво (деца, жене и стари), први писани међународни акти ратног права прокламовани половином XIX века (Париска декларација о поморском праву 1856. и Женевска конвенција о побољшању судбине војних рањеника у рату из 1864. године, као ни оснивање Међународног комитета за помоћ рањеницима 1863. године,¹ нису регулисали положај цивилног становништва у ратним и оружаним сукобима. Прав-

¹ Међународни комитет за помоћ рањеницима касније је прерастао у Међународни комитет Црвеног крста.

на заштита цивилног становништва, започета Хашким конференцијама 1899. и 1907. године² настављена је по завршетку Првог светског рата, прво нацртом Конвенције о заштити цивилног становништва усвојеном 1921. године на конференцији Међународног комитета Црвеног крста (допуњено новим Нацртом конвенције Међународног комитета у Токију 1934. године),³ а затим и усвајањем Келог-Бријановог пакта из 1928. године о мирном решавању међудржавних спорова. Године 1949. усвојене су четири Женевске конвенције, по којима цивилно становништво, њихова имовина и цивилни објекти не смеју бити нападнути у току рата или оружаног сукоба, забрањују се убиства, злостављања, колективно кажњавање, силовања, депортације и принудни рад).⁴ Повелем Уједињених нација, прокламованом 26. јуна 1954. године у Сан Франциску, забрањен је агресиван рат.⁵ Упркос томе, као и допунским протоколима о заштити цивилног становништва, избијали су оружани сукоби у којима је долазило до страдања неборачког становништва, и после Другог светског рата, све до савременог доба (Кореја, Алжир, Либан, Вијетнам, Бангладеш, Камбоџа, Авганистан, Ирак, Иран, ратови деведесетих година XX века на територији некадашње Југославије, као и многи други).

Судски процеси за ратне злочине и злочине геноцида организовани су непосредно по завршетку Другог светског рата,⁶ када су у Нирнбергу⁷ и Токију⁸ основани међународни *ad hoc* војни судови, као и савезнички војни судови у окупационим зонама Немачке и Аустрије⁹ за суђење ратним

2 Ограничање наоружања, забрана одређених средстава борбе, кодификација ратног права, осигурање мира решавањем спорова.

3 Конвенција није усвојена због почетка Другог светског рата.

4 Југославија је била један од првих потписника Женевске конвенције.

5 Jelena Đ. Lopičić, *Ratni zločini protiv civilnog stanovništva iz člana 142 KZ SRJ* (Beograd: Excelsior, 1999), 30–33.

6 Још у јануару 1942. године донета је Декларација Светог Џејмса којом је предвиђено да ће ратни злочинци одговорати пред међународним судовима.

7 Међународни војни суд у Нирнбергу основан је 1945. године за суђење главним немачким нацистичким политичким и војним вођама за заједнички план или заверу, злочин против мира, ратни злочин и злочин против човечности.

8 Међународни војни суд за Далеки исток у Токију, основан је 1946. године за суђење јапанским ратним злочинцима. На основу Статута војног суда за Далеки исток, оптуженима је суђено за злочин против мира, убицајени ратни злочин и злочин против човечности.

9 Савезници су у својој окупационој зони у Немачкој, Аустрији, Италији и на Далеком Истоку основали војне судове за ратне злочине против рањеника, болесника, цивилног становништва, ратних заробљеника и бродоломника. Види и: Lopičić, *Ratni zločini protiv civilnog stanovništva iz člana 142 KZ SRJ*, 136–154.

злочинцима нижег ранга на тим територијама. Попут савезничких држава, и послератна Југославија је организовала суђења за ратне злочине (злочини против рањеника, болесника, ратних заробљеника и цивилног становништва) на својој територији.¹⁰

Термин *геноцид* (од грчке речи *генос* – род, народ и латинског глагола *occidere* – убити) први је употребио Рафаел Лемкин на Конференцији за међународно кривично право у Мадриду 1933. године. Према Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида, под термином *геноцид* подразумева се било које од наведених дела, почињених у намери да се потпуно или делимично уништи нека национална, етничка, расна или религиозна група:

1. Убиство чланова групе;
2. Тешка повреда физичког или менталног интегритета чланова групе;
3. Намерно подвргавање групе таквим животним условима који треба да доведу до њеног потпуног или делимичног физичког уништења;
4. Мере усмерене ка спречавању рађања у оквиру групе;
5. Принудно премештање деце из једне групе у другу.

Ратни злочини, као појам међународног права, дефинисани су Статутом Војног трибунала у Нирнбергу 1946. и Статутом Међународног војног трибунала за Далеки исток 1948. године. Члан 6 (б) Статута Војног трибунала у Нирнбергу ратне злочине дефинише као „повреде закона и обичаја рата“, што подразумева:

1. Убиство;
2. Злостављање цивилног становништва;
3. Депортације цивилног становништва у логоре за присилни рад;
4. Убиство и злостављање ратних заробљеника;
5. Убиство талаца;
6. Уништавање насеља које није оправдано војним потребама.

Музеј као образовни центар

Музеј жртава геноцида у Београду основан је 1992. године,¹¹ „ра-

10 Јелена Ђ. Лопичић, *Ратни злочини против рањеника, болесника и цивилног становништва: теорија и пракса* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 68.

11 Закон о оснивању Музеја жртава геноцида, *Службени гласник Републике Србије*, број 49. од 16. јула 1992. године. Види и: Вељко Ђурић Мишина, прир., *Прве две деценије Музеја жртава геноцида* (Београд–Крагујевац, 2015), 12; Писмо Дејана Медковића, генералног секретара Српске академије наука и уметности председнику Председништва Републике Србије, Слободану Милошевићу, од 3. децембра 1990. у коме му доставља елаборат о потреби оснивања такве институције; „Okrugli sto – Muzej žrtava

ди трајног сећања на жртве геноцида над Србима“ и „може се бавити и прикупљањем, обрадом и коришћењем података о геноциду над Јеврејима, Ромима и припадницима других народа и националних мањина“. ¹² У оквиру својих редовних делатности (изложбе, научни скупови, трибине, промоције издања), Музеј реализује образовне програме, како за наставно особље, тако и за ученике завршних разреда основне школе, средњих стручних школа и гимназија у Републици Србији, са темама из Првог и Другог светског рата, ратова деведесетих година XX века на територији некадашње Југославије и НАТО агресије 1999. године на СР Југославију

Стручни семинари и програми за едукацију наставника

У својој образовној делатности, Музеј жртава геноцида се ослања на искуства едукације о Холокаусту институција у Израелу, САД и Европи (Јад Вашем у Јерусалиму, Музеја Холокауста у Вашингтону, Њујорку, Чикагу, Детроиту, Ел Пазу, на Флориди, у Новој Енглеској, Музеј толеранције, Музеј мученика, Шоа институт у Лос Анђелесу и друге). Велики део буџета поменутих институција намењен је, управо, едукацији. Програме упознавања школске омладине са Холокаустом, који су разноврсни и прилагођени узрасту, састављају тимови стручњака: педагози, психолози, историчари, историчари уметности, лекари, антрополози, етнологи... Тема Холокауста се обрађује кроз предавања и мултимедијалне поставке, као и стручне посете меморијалним центрима на месту некадашњих концентрационих логора и стратишта. ¹³ Кустоси Музеја жртава геноцида су, од 1996. године, континуирано едуковани о методологији образовања о Холокаусту на лиценцираним стручним семинарима и радионицама и научним конференцијама у Јад Вашему.

На иницијативу Музеја жртава геноцида и на основу инструкције Министарства просвете Републике Србије, ¹⁴ 1997. године је први пут у образовним институцијама Републике Србије, кроз стручна предавања, документарне филмове о Јасеновцу, трибине и промоције књига, обеле-

genocida“, *Politika Svet*, април 1990; „Оснива се Музеј жртава геноцида“, *Политика*, 17. 7. 1992.

12 Члан 1 Закона о оснивању Музеја жртава геноцида.

13 Ненад Антонијевић, „Поводом текста ‘Гробови, робови, сабирни центри и пактови’“, *Наша Борба*, 27. 5. 1998.

14 Инструкција Министарства просвете Републике Србије (број: 632-00-1/97-01) школама од 20. 2. 1997; допис Мулана Булајића, директора Музеја жртава геноцида, Министарству просвете, Одсеку за универзитетско и више образовање – списак предложених предавача.

жен 22. април – Дан сећања на жртве геноцида.

На предлог Музеја жртава геноцида и уз подршку Министарства просвете, 6. априла 1998. године, на Филозофском факултету у Београду, одржан је стручни семинар о геноциду, Холокаусту, ратним злочинима, злочинимаа против човечности и кршењу међународних конвенција за више од 80 професора историје у основним и средњим школама у Београду.¹⁵

Стручни семинар за 120 професора историје из Војводине одржан је у Дому културе у Зрењанину 16. маја 1998. године¹⁶ и 20. новембра 1999. у Новом Саду, а, такође и у Нишу, 23. маја 1998 и Зајечару, 30. маја 1998. године. Предавачи су били директор Музеја, др Милан Булајић и виши кустос Ненад Антонијевић.¹⁷ Уз сагласност Министарства просвете, учесницима семинара су, као помоћна наставна средства на часовима историје, препоручени књига Милана Булајића *Јасеновац – систем усташких логора смрти* и документарни филм *Јасеновац*,¹⁸ аутора Миливоја Обрадовића.¹⁹

Сарадња кустоса и наставника настављена је кроз свакодневне активности Музеја у виду информација о архивској грађи и литератури, кроз израду семинарских и матурских радова и самосталних изложби ученика, као и у виду помоћи у реализацији наставних јединица из области којима се Музеј бави.

Стручна предавања, пројекти и презентације кустоса у образовним институцијама Републике Србије

У периоду од 1997. године до данас, кустоси Музеја жртава ге-

15 Предавање је одржао директор Музеја, др Милан Булајић, а семинару су присуствовали и Ненад Антонијевић, виши кустос Музеја жртава геноцида, Влада Вучковић, Министарство просвете, одељење за истраживање и развој и Богољуб Лазаревић, надзорник Министарства просвете за наставу историје за подручје Београд.

16 Семинару су присуствовали и Ненад Антонијевић, виши кустос Музеја жртава геноцида, Тодор Крецу, Панчево, Раденка Колаковић, Нови Сад, Влада Вучковић, самостални стручни саветник Министарства просвете Републике Србије, Михаило Тодоровић, начелник одељења Министарства просвете у Зрењанину, Милош Мишковић, директор Гимназије у Зрењанину и Милан Радаковић, председник Актива професора историје основних школа у Банату.

17 Допис Милана Булајића, директора Музеја жртава геноцида министру просвете Републике Србије, проф. др Јови Тодоровићу, 3. 3. 2000. године.

18 Допис Музеја жртава геноцида Министарству просвете Републике Србије, 10. 3. 1999. године.

19 Издавач *Филмске новости*, Београд.

ноцида су самостално или заједно са преживелим логорашима из јасеновачких и других логора Независне Државе Хрватске одржали стручна предавања и презентације у образовним институцијама у Републици Србији, обрађујући теме из савремене историје: 1. Други светски рат, страдање цивилног становништва у Независној Држави Хрватској, са посебним освртом на логоре у НДХ и страдање деце; 2. Други светски рат у окупираној Србији 1941–1945; 3. Ратови деведесетих година XX века на територији СФРЈ и НАТО агресија 1999. године. Предавањима су присуствовали ученици Прве (2009) и Десете београдске гимназије (2010), Војне гимназије Београд (2009) и Средње машинске школе „Радоје Дакић“ у Раковици (2011). године.

Заједнички пројекат Музеја жртава геноцида и Удружења *Јасеновац* – Београд,²⁰ *Геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској – страдање цивилног становништва Југославије у Другом светском рату*, финансиран је од Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Републике Србије и подржан од Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Секретаријата за образовање и дечију заштиту Београда. Проистекао је из вишегодишње интезивне сарадње преживелих логораша и кустоса и њиховог заједничког настојања да се страдање цивилног становништва, првенствено деце, у логорима и на стратиштима НДХ сачува од заборавља и стручно представи научној и широј јавности.

Контакти и успостављено поверење између некадашњих малих заточеника и кустоса Музеја, продубљивани су заједничким трагањем за пореклом и несталим члановима њихових породица у Другом светском

20 Удружење логораша и потомака *Јасеновац* – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској (скраћено: Удружење логораша *Јасеновац* – Београд, Статут Удружења, 2010), проистекло је из Секције бивших заточеника логора Јасеновац и Стара Градишка, коју су 20. 3. 1977. године, у Београду, при СУБНОР-у, основали преживели логораша из јасеновачких логора. Више о Удружењу, активностима и сарадњи са Музејом и другим институцијама, у: Милинко Чекић и Ненад Антонијевић и Јасмина Тутуновић-Трифунов, *Логораша: Споменица: шездесет година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата* (Београд: Удружење логораша и потомака *Јасеновац* – систем логора геноцида у Независној Држави Хрватској; Музеј жртава геноцида, 2019); Јасмина Тутуновић-Трифунов, „Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића (Музеј жртава геноцида)“, *Страдање Срба, Јевреја, Рома, о осталих на територији бивше Југославије година IV* (2017): 207–214; Jasmina Tutunović-Trifunov, „Logori i stratišta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1945) (рад представљен на Седници Међународног комитета прогнаних и избеглих жртава фашизма и нацизма, Београд, Србија, 21–22. октобар 2016); Бојан Ђокић, „О култури (не)сећања или о једном едукативном пројекту“. *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 9 (2017), 265–273.

рату кроз истраживање архивских фондова и збирки Музеја и институција које баштине архивску грађу из Другог светског рата у земљи и региону, консултације и припреме за снимања документарних емисија и филмова о судбини деце у НДХ у организацији Музеја или телевизијских и продукцијских кућа из Србије и региона и заједничким присуством на комеморацијама. Могућност да забележе изјаве преживелих на аутентичним местима страдања (на просторима некадашњих логора, стратишта, гробаља и меморијала у Србији, Републици Српској и Републици Хрватској), за кустосе представља непроцењиво искуство, као и прилику да се сусретну не само са члановима Удружења логораша *Јасеновац*, већ и сличних удружења из Бања Луке, Приједора, Загреба и Сиска. Прикупљени подаци су изузетно драгоцени за допуњавање биографских одредница и израду психолошког профила преживелих, а неки од њих су активно учествовали или учествују и даље у овом образовном пројекту.²¹

Психолошка и методолошка припрема учесника

Психолошка и методолошка припрема преживелих логораша за учешће у пројекту организује се месецима унапред, у Музеју или у простору који сведоцима највише одговара и где се осећају сигурно и безбедно. Узајамно поверење између сведока и кустоса се гради постепено и у дужем временском периоду. Активно учешће кустоса у припреми некадашњих заточеника за излагање подразумева помоћ преживелима да се суоче са траумама и страховима (страх од мрака, жеђи, ватре, дечијег плача, затвореног простора, групе људи, лавеза паса, обуће која личи на чизме, од униформи, губитка породице, од возова) и да што прецизније и веродостојније испричају своја сећања. Деца која су преживела логоре, или друге врсте злостављања, дуго година после рата нису имала прилику да говоре о томе. Величали су се ратни успеси, значајне битке, припадници партизанског покрета, народни хероји. Оптерећење ратним траумама појачавао је и субјективно наметан осећај кривице због тога што су преживели. О жртвама које су уморене у логорима или на стратиштима причало

21 Пројекат је до, сада, реализован у следећим образовним институцијама: ОШ „Соња Маринковић“, Земун, ОШ „Ђура Даничић“, Београд, ОШ „Змај Јова Јовановић“, Београд и ОШ „Ђорђе Крстић“, Београд; Средња медицинска школа „Надежда Петровић“, Земун и Електротехничка школа „Никола Тесла“, Београд; I београдска гимназија, V београдска гимназија, VI београдска гимназија, VII београдска гимназија, XII београдска гимназија, XIII београдска гимназија, Земунска гимназија.

се са пијететом, а преживели су се, поред свих траума, суочавали са питањима како су и зашто баш они преживели. Због свега тога су нерадо говорили о свом ратном искуству, чак и породици и пријатељима.²²

*Пример радног материјала:

Бригита Кнежевић: „Имала сам две године када је почео рат...децу су одузимали од мајки у Старој Градишкој и возовима возили до Загреба. То ја не памтим, само сам се увек плашила возова, никад нисам волела возове.“²³

Ранко Бујић: „Често сам сањао и никада заборавио ужасни 16. октобар 1943, кад нам је цела имовина спаљена... непрегледни високи пламен од сена и дрвених кућа. Само је остало оно што је било на нама... Мислио сам да је мајка изгорела.“²⁴

Смиља Тишма: „Била је 1941.година, рат је тек почео, у мојој породици живели смо отац Илија, мајка Марија и нас четворо деце. Ја сам била најстарије дете, а имала сам две млађе сестре и брата... Мој отац Илија је брао црвене плодове за нас децу. Играла сам се са децом из комшилука и кроз цику и вриску разигране деце, чула сам вапај стрине Манде: `Трчи, зови матер, отераше ти оца да му однесе нешто да обуче, отишо је полуго и бос, скинуше га с трешње, нема ни кошуље на себи`. Мајка ми је дала татине ципеле и остало за обући да му однесем. Групу људи сам, сва задихана, стигла близу сеоске школе. Стално обилазећи око групе људи, како бих оцу додала сако и ципеле, усташа из села Иван Миљковић ме угледа: `Шта ћеш ти мала овде, бежи се кући`, одговорих кроз плач `Оћу да дам оцу да се обуче`. Усташа ми грубо рече: `Губи се кући`. То је било очајање, то је био пораз у мојој детињој души, то трчање за оцем, та слика, то моје запомагање, та моја немоћ да помогнем вољеном оцу, не дају ми да приђем оцу... Оца више никад нисам видела, а немоћ што му тада нисам помогла и данас ме прогања.“²⁵

Кустос пажљиво и стрпљиво слуша изјаву сведока, без прекидања наратора, истовремено бележећи делове изјаве (топониме, историјске догађаје, личности), да би изјаву сведока сместио у историјски контекст, али и да би могао да, у поновљеном интервјуу, подсети сведока на важне

22 Са сличним проблемима су се, у првим годинама после Другог светског рата, суочавала јеврејска деца која су преживела Холокауст: Sharon Kangisser Cohen „The silence of hidden shild survivors of the Holocaust“, *Yad Vashem studies*, број XXXIII (2005): 172–183.

23 Чекић Милинко и Антонијевић и Тутуновић-Трифунув, *Логораши...*, 272.

24 Исто, 282.

25 Исто, 376.

чињенице из његовог исказа. У поновном разговору, који је, некад, истог дана, али не и нужно, кустос бележи целу изјаву сведока и пажљиво је анализира. У циљу што веће веродостојности, неопходно је да се сећања преживелих потккрепе са што више расположиве архивске грађе, као и да се из изјаве елиминишу такозвана општа места којима обилују искази преживелих, али и савремена историографија и публицистика.²⁶

Најчешће „опште место“ у изјавама је логор Јасеновац, симбол страдања цивилног становништва у НДХ. Анализом изјава које су прикупљене у Архиву Музеја жртава геноцида, периодици и мемоарској литератури назире се тенденција преживелих да догађаје које описују *обавезно* повежу са јасеновачким логорима (територијално, усташке формације, злочини и злочинци, жртве), иако је преживели био заточен у неком другом од логора НДХ, не мање страшних, или је преживео покољ на стратишту удаљеном од јасеновачких. Осим логора Стара Градишка, који је био део система логора Јасеновац, о осталим логорима НДХ није се много говорило у широј јавности, па отуда и потреба преживелих да се њихово страдање поистовети и доживи истоветно као и страдање јасеновачких жртава. Многа стратишта, и простори некадашњих логора из Другог светског рата никада нису били достојно обележени и о њима се, јавно, често није говорило ни у локалним срединама.

Офанзива и збегови на Козари 1942. године су, кроз послератну историографију, мемоарску литературу и филмографију постали симбол страдања и херојског држања цивилног становништва и припадника партизанског покрета, па отуда и потреба преживелих да своје сећање „допуне“ личностима или догађајима за које су накнадно чули и, на тај начин, покушају да своју причу учине веродостојнијом и упечатљивијом. У времену после Другог светског рата нису се потенцирале личне приче, појединачне жртве са именом и презименом, већ се инсистирало на масовним страдањима, у којима је жртва била само број, део шире трагедије.

Методологија предавања

Циљ свих стручних предавања Музеја, па и овог, јесте образо-

26 О ограничењима и методологији коришћења усмених сведочанстава види и: Соња Петровић, „Вредновање усмених историја и животних прича“, *Гласник Етнографског института САНУ* број LXVI (2): 319–331; Предраг Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској“, *Годишњак за истраживање геноцида*, број 11/1 (2019): 271–290; Мира Јовановић-Ратковић и Драгослав Илић, „Како се сећати Јасеновца 65 година касније“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* (2010).

вање младих о друштвеним и политичким појавама у XX веку, са посебним освртом на појаву и последице фашистичке идеологије, како у свету, тако и на територији некадашње Краљевине Југославије. Такође, у завршном делу предавања увек се са ученицима и наставним особљем анализира ситуација у савременом свету, односно опасности и последице појаве неонацизма, расизма, тоталитарних режима.

Могућност да ученици упознају и чују аутентичне приче некадашњу децу логораше која су била заточена у логорима НДХ, уз стручна објашњења кустоса, један је од најупечатљивијих облика образовања деце о геноциду и Холокаусту, односно о страдању цивилног становништва у Другом светском рату. Пропратни наставни материјал – избор из архивске грађе, историјских и мемоарских текстова који се користе на предавањима, увек у први план ставља жртву, а не злочинца. У складу са тенденцијама у савременој музеологији, као илустрације прича преживелих користе се фотографије из периода пре рата или ратне фотографије, али не оне које су настале на местима злочина (масакри, последице мучења, ексхумације). Кроз фотографије из свакодневног живота, из породичних албума, школске фотографије, затим фотографије или разгледнице или уметничке слике места, знаменитих личности или грађевина, ученици лакше, далеко ефектније спознају шта значи страдање цивила, јер су у прилици да жртву схвате као реалну особу, као неког ко је са њима могао да живи у истој улици, иде у школу, одраста. Такав начин презентовања збивања у Другом светском рату, кустосима омогућава да, ослањајући се на конкретну причу, ученике подстакне на размишљање о тој жртви као симболу универзалне приче о страдању цивилног становништва и могућности да у савременом свету страдају нека нова деца, због своје етничке, расне и верске припадности.

*Пример наставног материјала:

*Породична фотографија учитеља Бранка Босанца из Босанске Дубице, учитеља на Козари. На фотографији су Бранко, супруга Даница, синови Немања (10 година) и Срђан (шест) и ћерке Дивна (четири) и Љиљана (две). Сви су 1942. заточени и убијени у јасеновачким логорима.²⁷

Организатори предавања су наставници и професори историје, веронауке, педагози, библиотекари. У зависности од претходног дого-

27 Тања Тулековић, „Страдање породице Босанац“, *Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина* година V, број 5 (2019):164–183, дои: 10.7251/ТОП1905164Т.

вора кустоса Ненада Антонијевића и Јасмине Тутуновић-Трифунув са предметним наставником и могућностима школе (предавања су организована или у међусмени, или после седмог часа послеподневне смене), излагања трају од 45 до 90 минута.

Деца-логораши, чланови Удружења логораша Јасеновац, који активно учествују у пројекту су:

1. Милинко Чекић, логори Јасеновац и Сисак, узраст: шест година;
2. Славко Милановић, логор Јасеновац, узраст: шест година;
3. Бригита Кнежевић, логор Стара Градишка, узраст: две године;
4. Јелена Радојчић, логор Стара Градишка, узраст: осам година;
5. Смиља Тишма, логор Стара Градишка, Сисак, узраст: 13 година;
6. Новак Дукић, логор Јасеновац, узраст: шест година;
7. Дмитар Перенчић, логор Горња Ријека, узраст 10 година;
8. Душан Алексић, логор Јасеновац, узраст шест година.

У уводном делу предавања, кустос поздравља ученике и наставнике, представља делатност Музеја у кратким цртама, као и присутне чланове Удружења логораша Јасеновац. После каже неколико реченица о политичкој и друштвеној ситуацији у свету између два светска рата, као и о положају Краљевине Југославије. Такође, осврне се на формирање Независне Државе Хрватске, на идеологију те творевине и на страдање цивилног становништва, посебно деце на кућном прагу, стратиштима и у логорима.

На почетку средишњег дела предавања, кустос детаљније упознаје ученике са гостом, или гостима, некадашњом децом-логорашима, наводећи са ким су и у којим логорима били заточени, а затим, даје реч госту који, без прекидања, говори о себи, свом ратном искуству, послератном животу, последицама које је на њега оставило заточеништво. Кустос интервенише једино уколико сведок упадне у емотивну кризу (у случају да сведок није у стању да даље самостално настави излагање, успева да, пошто је одраније добро упознат са животном судбином сведока, заједно са њим, уз помоћ питања, доврши причу). У току и по завршетку излагања сведока, кустос, користећи унапред припремљену POWER POINT презентацију, фотографијама и документима који потврђују излагање, заједно са сведоком, акцентује најважније сегменте његовог живота, анимирајући на тај начин ученике, наставно особље, педагоге и психологе школе да самостално постављају питања сведоку и кустосу о излагању које су управо чули.

Нека од питања која су ученици постављали су:

– Да ли сте плакали?

– Да ли сте били гладни/ Шта сте јели?
– Шта Вам је било најтеже?
– Да ли још имате кошмаре?
– Чега, кога сте се највише плашили?
– Шта је било са Вашом породицом? Да ли сте, икада, сазнали где су?

– Зашто су у логорима биле бебе и деца? Они нису војници.
– Ко Вам је помогао?

У завршном делу предавања кустоси, надовезујући се на причу сведока о томе како су преживели, користећи фотографије и документа, отварају тему спасавања деце из логора НДХ, причају о акцији Диане Будисављевић и Добровољних сестара Хрватског црвеног крижа, о храбрим појединцима и породицама, Србима, Аустријанцима, Хрватима, Јеврејима.²⁸ Такође, у комуникацији са ученицима и наставницима, говоре о пожртвовању племенитих људи у другим државама у Другом светском рату, попут Ирене Сендлер у Пољској.

Закључак

Од завршетка Другог светског рата у свету и Југославији прошло је више од седам деценија. Послератну историографију и школске удџбенике обележиле су теме којима су уздизани нови друштвени поредак и социјалистичка револуција. Величале су се ратне победе, војне операције, војсковође, братство и јединство југословенских народа. О жртвама се говорило само у контексту осуде ратних злочина и злочинаца. Страдали су, најчешће, сахрањивани у заједничким, масовним гробницама, са плочом на којој је, по правилу, стајао шури натпис „жртве фашистичког терора“. У историографским радовима ретко су објављивани лични подаци жртава, најчешће су навођени само статистички показатељи, односно број страдалих на одређеном стратишту.

У својим образовним пројектима, Музеј жртава геноцида презентује истраживања кустоса о страдању становништва у Првом и Другом светском рату, као и у ратовима деведесетих година прошлог века на територији Хрватске и Босне и Херцеговине и НАТО бомбардовању 1999.

28 Diana Budisavljević, *Dnevnik Diane Budisavljevic 1941–1945*, Hrvatski državni arhiv, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Zagreb 2003; Јасмина Тутуновић-Трифунув, „Акција Диана Будисављевић 1941–1945“, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина* (2012): 53–93; Гавро Буразор, *Хуманитарна акција Диане Будисављевић*, Мало историјско друштво, Прометеј, Нови Сад 2013.

године. Пројекти се реализују у сарадњи са наставним особљем и педагошко-психолошком службом у школама. Стручна предавања кустоса унапред су договорена и пријављена школској управи од организатора.

Зашто је неопходно да се теме о страдању цивилног становништва, а посебно о страдању најмлађих презентују деци на разумљив и технички интересантан начин и да нађу своје место у уџбеницима историје, социологије, књижевности, психологије, педагогије, биологије, грађанског васпитања, верске наставе?

Без обзира на конкретну тему коју кустоси презентују на часу, ученици се подстичу на универзална питања и размишљања што се не одnose искључиво на конкретно предавање, попут: Који су узроци сукоба? Које све нетрпељивости доводе до ратних сукоба? Како и зашто, упркос законодавним уговорима и конвенцијама, и даље постоје оружани сукоби и ратови? Зашто у ратним сукобима страда цивилно становништво? Зашто страдају деца која не могу бити ни војни ни политички противник?

Прича о страдању деце у логорима НДХ има одлике конкретне, али и универзалне теме о страдању деце у ратовима. Конкретно, ту причу можемо сместити у прецизно одређен временски и територијални оквир и јасан историјски контекст, са дефинисаним учесницима и догађајима. На примеру некадашње деце логораша, учесника пројекта из Удружења логораша *Јасеновац* тачно знамо ко су била та деца, колико су имала година, где су рођена, ко су им били родитељи, како им се зову браћа и сестре, чланови фамилије. Знамо и када, како и зашто су доспели у логоре и како су преживели. Али, ако на њиховим сведочанствима прекријемо папиром њихова имена, или их, искључиво у сврху овог пројекта, не одштапамо или затамнимо, или на предавањима, на тренутак, не изговоримо, њихова сећања постају универзална прича било ког детета логораша, без обзира на националност, расу и вероисповест, у било ком делу света, у прошлом, садашњем или будућем времену. Најтужнија прича о рату, страдању, самоћи и неизвесности.

Због тога је важно да је чујемо, схватимо и запамтимо.

Литература

Bulajić, Milan prir., *Deset godina Muzeja žrtava genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima*(Beograd, 1992–2002). Beograd: Muzej žrtava genocida, 2003.

Kangisser Cohen, Sharon. „The silence of hidden shild survivors of

the Holocaust“ . *Yad Vashem studies*, XXXIII, 2005, 172–183.

Љилјана Гавриловић, „Музеологија у вакууму“. Преузето 1. 4. 2019. http://anthroserbia.org/content/pdf/Articles/gavrilovic/muzeologija_u_vakuumu.pdf.

Љопчић, Јелена Ђ., *Ratni zločin protiv civilnog stanovništva iz člana 142 KZ SRJ*, Excelisior, Београд 1999.

Љопчић-Јанчић, Јелена Ђ., *Ratni zločini protiv ratnih zarobljenika: sudska praksa*, Ваша књига, Београд 2005.

Љопчић-Ранчић, Јелена Ђ., *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u jugoslovenskom krivičnom pravu*. Ваша књига, Београд 2005.

Љукић, Драгоје, *Bili su samo deca, I–II, Jasenovac, grobnica 19.432 devojčice i dečaka*. Графопринт Банја Лука – Лакташи, Музеј жртава геноцида, Београд 2000.

Љрљета, Љубомир (прир.), *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, NIU Службени лист СРЈ, Београд 1992.

Тутуновић-Трифунув, Јасмина, „Логори и стратишта у Независној Држави Хрватској (1941–1945). Рад представљен на Седници међународног комитета прогнаних и избеглих жртава фашизма и нацизма, Београд, Србија, 21–22. октобар 2016.

Бањанин Ђуричић, Нада, *То што радиш важно је: учити о Холокаусту по препорукама Јад Вашема*. Грпа 484, Београд 2019.

Бањац, Исидора, „Филм као извор за херитолошка истраживања: Примјер филма *Козара* (1962). *Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, година V, бр. 5, Доња Градина 2019, 184–204.

Боровница, Бранко, „Наставни час о Холокаусту“, *Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, година V, бр. 5, Доња Градина 2019, 261–265.

Буразор, Гавро, *Хуманитарна акција Диане Будисављевић*, Мало историјско друштво, Прометеј, Нови Сад 2013.

Гутман, Ј. и Шацкер, Х., *Холокауст и његово значење*. Завод за уџбенике, Боград 2010.

Ђокић, Бојан, „О култури (не)сећања или о једном едукативном пројекту“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 9, Београд-Крагујевац 2017, 265–273.

Ђурић, Мишина Вељко (ур.), *Прве две деценије Музеја жртава геноцида*. Музеј жртава геноцида, Београд 2015.

Јовановић-Ратковић, Мира, Илић, Драгослав. „Како се сјећати Јасеновца 65 година касније“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука 2010.

Крећа, Миленко, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Београд 2011.

Лозо, Предраг, „Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској“, *Годишњак за истраживање геноцида*, бр. 11/1, Крагујевац-Београд 2019, 271–290.

Лопичић-Јанчић, Јелена Ђ, *Ратни злочини против рањеника, болесника и цивилног становништва*, Музеј жртава геноцида, Београд 2012.

Лучић, Весна и др., *Приручник за учење о Холокаусту*, Платонеум Нови Сад, Савез јеврејских општина Србије Београд, Будућност Београд 2012.

Мирковић Јован и др., „*Губим Невино Свој Живот Због Неваљали и Проклети Људи*“: злочини геноцида и ратни злочини против цивилног становништва на југословенским просторима 1941–1945, Музеј жртава геноцида, Београд 2011.

Мирковић, Јован (ур.), *Драгоје Лукић – родитељ покошеног нараштаја*, Музеј жртава геноцида, Београд 2008.

Петровић, Соња, „Вредновање усмених историја и животних прича“, *Гласник Етнографског института САНУ* бр. LXVI (2), Београд, 319–331.

Тулековић, Тања, „Страдање породице Босанац“, *Топола: часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина*, година V, бр. 5, Доња Градина 2019, 164–183.

Тутуновић-Трифун, Јасмина, „Акција Диана Будисављевић 1941–1945“, *Истраживања и меморијализација геноцида и ратних злочина*, Музеј жртава геноцида, Београд 2012, 53–93.

Тутуновић-Трифун, Јасмина, „Збирка документарних фотографија Драгоја Лукића, Музеј жртава геноцида“. *Зборник радова/Четврта међународна конференција Страдање Срба, Јевреја, Рома и осталих на територији бивше југославије* (2017), 207–214.

Чекић, Милинко, Антонијевић, Ненад и Тутуновић-Трифун, Јасмина, *Логораши: Споменица: шездесет година чувања сећања на злочине геноцида почињене у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата*, Удружење логораша Јасеновац, Музеј жртава геноцида, Београд 2019.

П Р И К А З И

Мирослав ФИЛИПОВИЋ, стручни сарадник Музеја жртва геноцида
Нови Сад

**СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
У КЊИЗИ МИЛОША КАЗИМИРОВИЋА И ХАНСА ХАУТМАНА
КРВАВИ ТРАГ ВЕЛИКОГ РАТА: ЗЛОЧИНИ АУСТРОУГАРСКЕ
И ЊЕНИХ САВЕЗНИКА 1914 – 1918. У СВЕТЛУ АУСТРИЈСКИХ
ДОКУМЕНАТА (НОВИ САД 2015, 234 СТРАНЕ)**

Издавачка кућа „Прометеј“ је, у оквиру едиције *Србија 1914–1918*, објавила књигу Милоша Казимировића и Ханса Хаутмана *Крвави траг Великог рата: злочини Аустроугарске и њених савезника 1914–1918. у светлу аустријских докумената*. Већ на првим странама дато је објашњење да је највећи део грађе преузет из дописа аустријског историчара Ханса Хаутмана: *Црно-жути ратна катастрофа* и *Светски рат: Срби* (у оригиналу: *Das schwarzgelbe Feldzeugdesaster u Weltkrieg: Serben*). Поред поменутих дописа који се односе на ову тему, у књизи се налазе и текстови професора Хаутмана „О генези хајке на Србију“ и „Аустријски државни злочини у Првом светском рату“. Све текстове на немачком језику превео је коаутор књиге Милош Казимировић. Треба рећи да се он, при изради ове књиге, служио грађом и белешкама знаменитог српског публицисте Васе Казимировића (свог оца), а који су већ коришћени у неким капиталним делима (попут *Србија и Југославија 1941–1945* и *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*).

Циљ ове књиге је, како се у *Предговору* наводи, да пружи допринос расветљавању злочина које је Аустроугарска починила над српским народом, а пре свега цивилима у Великом рату. Од изузетне је важности податак да велики део грађе коришћене при изради књиге чине документа из аустријских архива, па се кроз њих може видети директна веза између одлука званичног државног врха Монархије и страдања српских цивила у Првом светском рату.

Увод, у чијем су писању учествовала оба аутора, обрађује две зна-

чајне теме. Први део је потекао из пера Милоша Казимировића и у њему се говори о покушајима да се прикрије број српских жртава и улога аустроугарских власти у почињеним злочинима у Првом светском рату. Аутор том приликом указује да је у целој европској, а посебно аустријској историографији прикривани бројни злочини које је аустроугарска војска починила над српским становништвом у рату. Поред тога, он спомиње и процесе вођене против појединих аустроугарских генерала који су у злочинима учествовали, али чињеница је и да велики број њих није никада процесуиран, док су ретки осуђени на врло мале казне. Ипак, у највећем делу уводног поглавља говори се о односима Србије и Аустроугарске од доласка на престо краља Петра I Карађорђевића до избијања Великог рата. Посебна пажња посвећена је заоштравању односа између две државе, односно чињеници да су аустроугарске власти покушавале на разне начине да изазову рат са Србијом. Већ у поднаслову *Корени мржње (О генези хајке на Србе)*, из пера Ханса Хаутмана, јасно је истакнуто да је заоштравање односа између Аустроугарске и Србије уследило одмах након Мајског преврата, који су власти у Бечу окарактерисале као револуцију. Ситуација се из године у годину све више погоршавала, па су догађаји попут Царинског рата (1906–1911), Анексионе кризе из 1908. године, судских процеса из Загреба и Беча из 1909. и афере Прохаска из 1912. године водили ка све већем заоштравању односа између Аустроугарске и Србије. Ти догађаји су, према речима аутора, створили антисрпско расположење у аустроугарском јавном мњењу, те је било потпуно јасно да је рат неизбежан. Велику улогу у стварању антисрпског расположења имала је и штампа што је излазила у Аустроугарској која је о Србима објављивали изузетно негативне текстове.

Прва глава књиге носи наслов *Цивили у зонама смрти* и у њој се, кроз четири поглавља, говори о страдањима српских цивила који су живели на тлу Аустроугарске, нарочито у току 1914. и 1915. године. У првом поглављу аутори указују да је простор Монархије био подељен на четири ратне зоне, у народу назване зонама смрти. Прва зона обухватала је области насељене претежно немачким становништвом, па овде готово да и није било репресалија. Изузетак је Трентино, који је већински био насељен Италијанима. Другу зону чиниле су Бохемија и јужни део Моравске. Та зона, претежно насељена Чесима, била је центар војне индустрије Аустроугарске. Због тога, репресивних мера ни овде није било у већој мери. Трећа ратна зона обухватала је север Моравске, западну Галицију и аустријску Шлезију. Злочина над становништвом ту је било више, изузев у Шлезији која је била насељена претежно немачким ста-

новништвом. Најгора ситуација је била у четвртој ратној зони коју су чиниле Галиција, Буковина, Босна и Херцеговина и Далмација. Ту су репресалије и масакри спровођени према цивилном становништву свакодневно од 1914. године. Како аутори наводе, у посебно тешком положају налазили су се Срби, који су од Аустроугара оцењени као издајници и опасност по државни поредак. Према грађи из аустријских архива, први врхунац страдања српских цивила забележен је у току новембра и децембра 1914. године. Примера ради, према извештајима ратне владе у Бечу, који датирају из децембра 1914. године, сви капацитети логора за интернацију су били попуњени. Према оцени аутора, репресивне мере спровођене над цивилним становништвом нису имале за циљ само да застраше друге народе који су живели на тлу Монархије, него и да коригују националну структуру становништва. Као прилог овој тврдњи износи се податак да је из Тирола, који је тада имао око 386.000 становника, депортовано 114.000 Италијана у логоре успостављене на простору данашње Чешке.

У даљем тексту аутори велику пажњу посвећују погромима над „сумњивим (српским – М. Ф.) цивилима“ у Сарајеву непосредно након атентата на Франца Фердинанда. Паралелно са масакрима над српским цивилним становништвом, појачана је и ратна пропаганда према Србији, а највеће заслуге у ширењу антисрпског расположења, као што је већ речено, имала је бечка штампа. У наставку се, кроз два краћа поглавља (*Срби и Русини: сабраћа по патњама* и *На мети жандара и шуцкора*), износе репресивне мере над српским становништвом у Босни и Херцеговини у току 1914. године што су их спроводиле специјалне аустроугарске паравојне јединице – шуцкори, а уз подршку званичних аустроугарских власти. Страдање српских цивила на простору Босне и Херцеговине аутори упоређују са страдањем Русина на истоку Европе. И српски и русински цивили су, како аутори истичу, били осуђивани за велеиздаје, саботаже и сарадњу са непријатељем.

Друга глава носи назив *Казнена експедиција* и у њој се детаљније говори о страдањима српских цивила у Великом рату. Тај део књиге започиње аустроугарским притисцима на српске учитеље и свештенство, као носиоце културног и духовног живота Срба који су живели на тлу Монархије, а посебно у Босни и Херцеговини и Хрватској и Славонији. Иако су такви притисци постојали још почетком XX века, свој врхунац су достигли након атентата у Сарајеву. Аутори подробно описују дивљаштво, махом локалног муслиманског становништва, које је дошло до изражаја већ дан након атентата. Иако је најгора ситуација по српски

народ била у Сарајеву, није било боље ни у местима попут Мостара, Коњица, Тузле, Шамца и другим. Ти злочини над српским живљем су били подржани од аустроугарских власти, а све време их је правдала бечка штампа. Водећи аустријски листови су, примера ради, писали да „власници опустошених и опљачканих српских радњи немају право на одштету, јер је овде реч о последицама народног гнева, који потпада под дефиницију више силе или елементарне непогоде“. Историчар Хаутман сматра да су погроми над Србима били раније припремљени, а дивљаштво над српском имовином служило је да покаже Европи и свету како је Франц Фердинанд био омиљен у Аустроугарској, иако је чињеница да он није био популаран ни међу Аустријанцима, а нарочито не код припадника других народа што су тада живели у Монархији. Када је, у току јула 1914. године, у бечким владајућим круговима донета дефинитивна одлука да се Србији објави рат, погроми над Србима су већ постали масовни. Аустријска штампа, као верни пратилац одлука Беча, престала је да извештава о догађајима и српским жртвама, већ се све више посвећивала наводним српским саботерима и нападима припадника српског становништва на органе управе. У то време, како Хаутман примећује, учестала су хапшења угледнијих Срба и њихово процесуирање по кратком поступку. Примера ради, између 28. јуна и 15. августа 1914. године покренуто је 637 судских истрага против виђенијих Срба, а већина их је окончана изрицањем смртне казне или осудом на дугогодишњу робију. Ситуација се средином јула додатно погоршала, јер је Врховна команда Аустроугарске упутила проглас да се све политичке сумњиве особе у Аустроугарској ухапсе. Број ухапшених у том периоду није познат, иако се претпоставља да је само у логору Арад било до краја 1915. године између 11.000 и 14.000 интернираца. У овом делу књиге аутори истичу да су почетком августа 1914. године забележени и први масакри војске над српским цивилима у Босни и у Срему. О тим догађајима детаљно се говори у делу под поднасловом *Август 1914: села горе*. Како аутори истичу, на самом почетку рата најгоре су прошли Кленак и Шабац где је страдао велики број српских цивила. Поред убистава, српске куће и имања су пљачкана, а села паљена. Уз то, аутори указују да злочини у току августа нису чињени само у Срему и Мачви, већ и у Посавини, Босни и Подрињу. Позивајући се на исказе једног од учесника похода на Србију, аутори наводе да је, рецимо, у Крупњу обешено 20 мештана, у Јаребицама 25, у области Соколске планине 24, док је 55 цивила депортовано. Дале се наводи пример Костајника (убијено или депортовано 94 цивила), Селенца (убијено 29 цивила), Брезјака (страдало 54 цивила) и других

места. Треба рећи да су, том приликом, многи цивили пребијани док нису издахнули, а поједини су и живи спаљени. Поред тих навода, у књизи су изнети и други примери масакра над цивилним становништвом, поткрепљени архивском грађом или записима и изјавама учесника ових догађаја. Следеће поглавље носи наслов *Дивљање по Срему* и у њему се говори о злочинима што су их Аустроугари починили на простору Срема у току 1914. године, а највише од септембра, то јест од часа када је српска војска прешла Саву гонећи аустроугарску војску након Церске битке. Многа села у Срему су том приликом страдала, а цивили (мушкарци, жене и деца) били су стрељани, клани или вешани. У књизи се наводе следећа места: Батајница, Платичево, Кленак, Грабовци, Бешка, Јаково, Сурчин, Брестач, Шашинци, Јарак, Добановци, Угриновци, Деч, Доњи Товарник, Обреж, Купиново, Ашања, Голубинци, Шимановци, Попинци, Пећинци, Буђановци, Стари Бановци, Стара Пазова, Војка, Земун и др. После првог, уследио је и други талас злочина, када је у току јесени 1914. године 27 пограничних села страдало, а преостали мештани су погубљени. Поред тога, српске цркве су спаљене, демолиране или опљачкане. Те догађаје је аутор Ханс Хаутман назвао „сремска трагедија“.

Трећа глава књиге, под насловом *Прљави рат*, надовезује се на претходну и говори о догађајима који су се одиграли од 1915. до 1918. године. Аутор Хаутман износи податак да је у Србији у току 1914. године ухапшено више од 10.000 особа, а око 30.000 људи је депортовано. Већ следеће године, након повлачења српске војске, насилно је одведено 20.000 становника. У току рата, према његовим проценама, из Србије је у логоре депортовано око 120.000 особа, укључујући и оне које су долазиле из области што су биле у саставу Аустроугарске. Како аутор напомиње, власти Монархије су покушале на све начине (путем пропаганде, дописа и сличног) да објасне међународној јавности да је то што раде над цивилима нужно у сврху самоодбране од изненадних напада српских цивила на аустроугарске војнике, а број страдалих и депортованих Срба у званичним извештајима је значајно умањиван. У даљем тексту се говори о злочинима почињеним у Србији од 1915. до 1918. године (нарочито у току 1915. и 1916. године) и о томе се може читати у тексту са поднасловом *Варварство и пљачка: 1915–1918*. Тај део књиге обухвата период од зиме 1915. године, када је кренуло повлачење српске војске, а за њима и десетина хиљада српских цивила. Они који су остали у окупираној Србији били су, како аутори истичу, изложени хапшењима, депортацијама, вешањима, пљачкама, стрељањима и другим репресалијама. Злочини аустроугарских трупа били су нарочито изражени од краја

1915. до јесени 1916. године. Овде аутори наводе и пример, позивајући се на статистичке извештаје Војног генералног гувернемана у Србији. Према тим извештајима, у периоду од 30. августа до 10. новембра 1916. године депортовано је 16.577 Срба – из Крагујевца 5.497, Београда и околине 3.113, Крушевца 2.461, Смедерева 2.173 и Ваљева 1.018. У истом извештају се наводи и где су људи прослеђени. Тако је у логору Ашах завршило 4.399 особа, 4.252 је заточено у Браунау, 4.667 у Хајнрихстрин, 593 у Нежидер, док је 1.567 интернираца распоређено у радне бригаде широм Аустроугарске монархије.

Следећа глава носи назив *Братоубилачки рат* и базирана је на текстовима историчара Васе Казимировића. Тај део започиње податком да су аустроугарску војску чинили припадници свих народа који су живели на простору Монархије. Тако је, међу аустроугарским војницима, али и генералима, био велики број Срба и припадника других јужнословенских народа. У тексту се наводе примери шефа аустроугарске војнообавештајне службе Оскара фон Храниловић-Цветашина, који се изјашњавао као Хрват, али је пореклом био Србин. Он је био један од креатора стратегије ратовања против српске војске и народа. Поред њега, Оскар Поћорек је био корушки Словенац, Август Урбански фон Остримјец био је рођени Дубровчанин и други. Због великог учешћа припадника јужнословенских народа у аустроугарској војсци која се борила против Србије, аутори су означили борбе у Великом рату као „братоубилачки рат“. Они сматрају да је такав рат ишао наруку Аустроугарској која је сматрала да ће на тај начин осујетити сваки покушај уједињења са Србијом и тиме угушити тежње словенских народа за националним осамостаљењем. Како би подстакли јужнословенске народе да се боре против Србије, власти у Бечу су често војнике који су били српског или хрватског порекла одликовали за храброст. Аутори као учеснике у рату у редовима аустроугарске војске наводе Јосипа Броза и Влатка Мачека. У даљем тексту аутори говоре и о аустроугарским пуковима из Босне и Херцеговине који су сматрани елитним јединицама. Примера ради, Други босанско-херцеговачки пук био је најодликованији од свих пукова војске Монархије. Његови припадници понели су чак 42 медаље за храброст. Главнокомандујући овим пуковима често су истицали храброст војника који су пореклом били Хрвати или муслимани и истицали су се у борбама против српске војске. Међутим, треба указати и да су поједини Срби, у тренуцима избијања рата, прелазили као добровољци да се боре у српској војсци. Највише их је било са простора Срема, али и из Босне и Херцеговине. Јесени 1914. године формиран је Сремски добровољач-

ки одред који се посебно истакао јунаштвом у одбрани Београда 1915. године. Сем тог податка, о Сремском добровољачком одреду нема више речи у књизи.

Последња глава књиге носи наслов *Резиме: државни злочини Беча*. Највећи део текста базиран је на истраживањима Ханса Хаутмана, који је покушао да докаже велику улогу аустроугарских власти у злочинима почињеним над цивилним становништвом у Великом рату. Резултати тих истраживања показали су да су владајућем режиму Монархије на располагању била велика ванредна овлашћења, као ниједном другом режиму у свету. Поред тога, аустроугарска војска је добила велика политичка права. У Аустроугарској се владало путем ванредних закона, а уставне одредбе о слободама (окупљања, говора, штампе и друге) стављене су ван снаге. Аутор посвећује томе велику пажњу и поново наводи све злочине над цивилним становништвом о којима је раније било речи у тексту. Поред тога, треба споменути и војне судове у Монархији који су изrekli чак четири милиона пресуда (што је до тада био незабељен случај у историји), како заробљеним цивилима и војницима, тако и припадницима своје војске (због одбијања да поступе по наређењу, побуне, кукавичлука и другог). Велики број процеса против припадника аустроугарске војске показује да су у њиховим редовима биле честе побуне или отказивања послушности. На самом крају текста, аутор износи закључак да је аустроугарска војска била одговорна за велика страдања српских цивила. Као симболу оданости Хабзбуршком двору, војсци су дата широка овлашћења у вођењу осветничког рата против словенских народа који су тежили националном осамостаљењу. Такво деловање аустроугарске војске у Великом рату, Милош Казимировић је оценио као покушај „коначног обрачуна између Германа и Словена“.

Последњи део књиге чини додатак насловљен *Дневник злочина*, где су хронолошки истакнути извештаји о догађајима о којима се говори у књизи. Међу извештајима могу се пронаћи различите наредбе које су долазиле из врха Аустроугарске монархије, тајна наређења, одлуке, спискови ухапшених и убијених цивила и друго. Важно је напоменути да је већина тих извештаја из Аустријског државног архива или од аутора (углавном аустријских и немачких) који су се бавили поменутом проблематиком. Извештаји који су дати у књизи највише обухватају период Првог светског рата 1914–1918. године, али има и оних насталих и после рата све до 1928. године. Што се тиче коришћених извора и библиографије, треба истаћи да је углавном реч о немачким и аустријским ауторима, али се ту налазе и издања српских аутора који су обрађивали тему

страдања цивила у Великом рату. Коришћена је и периодика из Беча, Загреба, Београда, Париза и Вашингтона. На самом крају, треба нагласити и да се у књизи налазе и фотографије злочина над српским цивилима, али и факсимили аустријских докумената које потврђују наводе изнете у тексту.

Иако је до сада објављен велики број књига које се односе на страдање Срба у Првом светском рату, ниједна се у оволикој мери не бави улогом државног врха Аустроугарске у страдању цивилног становништва. Иако књига не обилује детаљним статистичким подацима о српским жртвама, она јасно пружа информације о улози званичника Монархије у злочинима почињеним над српским народом. Поред тога, у тексту се може видети да је све злочине правдала аустроугарска штампа и да је број српских цивилних жртава прикриван од државних званичника. Сви наводи у књизи аргументовани су званичним аустријским документима, који се углавном налазе у Аустријском државном архиву у Бечу. Због свега наведеног, књига Милоша Казимировића и Ханса Хаутмана *Крвави траг Великог рата: злочини Аустроугарске и њених савезника 1914–1918 у светлу аустријских докумената* представља значајан допринос српској историографији и незаобилазну грађу за све истраживаче који ће се детаљније бавити страдањем српских цивила у Првом светском рату.

**P
A
3
H
O**

94(=411.16)(497.1)“1941/1945”(093.2)
314.151.3-054.7(=411.16)(497.1:569.4)“1948/1952”(093.2)
COBISS.SR-ID 22723081

Др Милан РАДОВАНОВИЋ (1986)

дипл. историчар, Београд

РАТНА ИСКУСТВА УЧЕСНИКА У ОРГАНИЗОВАНОЈ ЕМИГРАЦИЈИ ИЗ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ИЗРАЕЛ (1948–1952) – ПРИЈАВЕ ЗА ИСЕЉЕЊЕ КАО ИЗВОР ЗА ПИСАЊЕ ЛИЧНЕ ИСТОРИЈЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Припадници јеврејске заједнице који су желели да се прикључе једном од пет таласа организоване емиграције из Југославије у Израел, реализованих између 1948. и 1952. године, морали су, на самом почетку овог процеса, да попуне пријаву за исељење. Од сваке особе заинтересоване за напуштање земље у пријави је, између осталог, тражено и да наведу кратку рекапитулацију искуства из Другог светског рата. Овај рад је фокусиран на ратно искуство појединца, онако како се оно може сагледати на основу података сачуваних у пријавама за исељење, односно на вредност пријава као извора за писање личне историје Другог светског рата. Коришћени документи чувају се у Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду.

Кључне речи: исељавање, Југославија, Израел, Други светски рат, лична историја

Пријаве за организовано исељавање из Југославије у Израел као историјски извор

Између децембра 1948. и октобра 1952. године из Југославије у Израел упутило се пет таласа организоване емиграције.¹ Земљу је на-

¹ О општем контексту организоване емиграције, видети: Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952)*, *Kraj ili novi početak*, Beograd 2009; Ivanković, Mladenka, *Brodovi nade. Alije jugoslovenskih Jevreja u Izrael*, Beograd 2017; Kerkkänen, Ari, *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post-Yugoslav developments*, Helsinki 2001. О појединачним аспектима овог процеса, видети: Radovanović, Milan, „The internal Framework of Organized Jewish Migration from Yugoslavia to Israel (1948–1952)”, *Istorija XX veka*, 1 (2019), 121–138; Радовановић, Милан, „Организована емиграција капитала – „Збирни рачун репатрираца за Израел“ (1948–1952)“, *Архив*, 1–2 (2017),

пустило укупно 7.739 исељеника, то јест 62% припадника јеврејске заједнице у послератној држави.² Процес је припремљен и реализован у сарадњи Савеза јеврејских вероисповедних општина са надлежним државним институцијама у Југославији и Израелу, односно у сарадњи међународних јеврејских организација и Хитахдут Олеј Југославије (Удружење исељеника из Југославије у Израелу).

У административном оквиру организованог исељавања први корак представљало је подношење попуњене пријаве за исељење³ код локалне јеврејске вероисповедне општине.⁴ Пријаве су подношене на нивоу породица, при чему је глава породице пријављивала супружника и децу, односно друга зависна лица. Сачувана су два различита обрасца пријаве за организовано исељавање.

Већина заинтересованих за напуштање земље испунила је пријаву која, поред података о њеном подносиоцу,⁵ садржи тек најосновније

164–184; Radovanović, Milan, „Hello, Goodbye – Farewell ceremonies as part of organized Jewish emigration from Yugoslavia to Israel (1948–1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2017), 47–67; Радовановић, Милан, „Из избеглиштва у емиграцију – Политичке избеглице из земаља Информбиро-а у организованом исељавању Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“, *Архив*, 1–2 (2015), 152–167; Радовановић, Милан, „Ционизам и прагматизам – Зашто су се југословенски Јевреји селили у Израел? (1948–1952)“, *Београдски историјски гласник*, 6 (2015), 215–249; Радовановић, Милан, „The Sound of Silence – Југословенска штампа о организованом исељавању Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2013), 77–91; Радовановић, Милан, „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 2 (2015), 53–81 (даље: Радовановић, *Поједини статистички аспекти...*).

2 Радовановић, *Поједини статистички аспекти...*, 68.

3 Пријаве су званично имале форму дописа који је појединац упућивао Министарству унутрашњих послова ФНРЈ (Одељењу за пасоше и пограничну службу), изражавајући жељу да се исели у Израел уз коју је био приложен упитник са подацима о особама које се пријављују за исељавање.

4 Детаљније о административном оквиру организованог исељавања, видети: Радовановић, Милан, „Организовано исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952) и чудновати случај Фрање Галамбоша“, *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2019), 66–70. Треба правити јасну разлику између броја пријављених за исељење и броја оних који су коначно и емигрирали у Израел, пошто је одустајање од читавог процеса било могуће све до тренутка када би појединац потписао изјаву о одрицању од југословенског држављанства – *Исто*, 68.

5 Од подносиоца пријаве тражено је да наведе презиме, име и очево име; дан, месец и годину рођења; место рођења, општину и срез; брачно стање, занимање и струку; назив установе у којој ради; место сталног боравка; списак чланова породице који путују заједно са њим; да ли је способан самостално да сноси трошкове исељења и да ли има родбине у Израелу.

информације о особама које са њим путују.⁶ Мањи број лица пријављених за организовану емиграцију попунио је дужи образац сачињен од четири дела – први се тичао носиоца пријаве,⁷ други супружника,⁸ трећи деце,⁹ а четврти родитеља носиоца пријаве.¹⁰ За потребе овог рада релевантна је само дужа форма обрасца пријаве.

Подаци о делатности током Другог светског рата и евентуалном учешћу у Народноослободилачкој борби¹¹ једини су које је подносилац

6 За супружника, децу и, евентуално, родитеље, тражени су име, у коме су сродству са подносиоцем пријаве, старост, занимање и пол.

7 Од подносиоца пријаве тражено да за себе наведе следеће податке – име и презиме; име оца, име и девојачко презиме мајке; занимање; назив и место установе у којој ради; датум и место рођења; место сталног боравка; тачна адреса и место сталног боравка; да ли је већ био у иностранству, када, где и којим поводом; да ли поседује пасош ФНРЈ, под којим бројем и ко га је издао; народност и држављанство; да ли је раније био држављанин друге државе, када и како је постао држављанин ФНРЈ; где је био и шта је радио током окупације; да ли је учествовао у Народноослободилачком покрету (НОП) и у ком својству; да ли је затваран, када, због чега и од кога; да ли је регулисао војну обавезу и брачно стање.

8 За супружника је у пријави требало навести презиме, име, односно девојачко презиме; занимање; датум и место рођења; место сталног боравка и тачну адресу; шта је радио током окупације; да ли је учествовао у НОП-у; да ли је затваран, када, због чега и од кога; да ли се супружник подносиоца пријаве у тренутку подношења пријаве налази у земљи или иностранству, где је, од када и због чега.

9 О свакој малолетној особи коју је са собом желео да поведе у Израел, подносилац пријаве морао је да поднесе следеће податке – презиме и име; место, датум и годину рођења; место сталног боравка и занимање. Требало је навести и да ли је неко од деце учествовало у НОП-у, да ли је затварано и да ли се у тренутку подношења пријаве налази у иностранству.

10 Уколико је са собом у новостворену јеврејску државу на Блиском истоку подносилац пријаве водио и родитеље морао је за њих навести – име и презиме; народност и држављанство; занимање; место сталног боравка; да ли су родитељи у време подношења пријаве налазе у земљи или иностранству. Уношење података о родитељима подносиоца у пријаву имало је искључиву функцију вођења евиденције о броју чланова исте породице који учествују у исељавању, пошто су све пунолетне особе свакако морале испунити засебне пријаве. Видети: АЈИМ (Архив Јеврејског историјског музеја), Ал. (Алија) 1948–1951, п. к. (привремена кутија) 768, *Допис Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије (СЈВОЈ), свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Одлазак у државу Израел, 7. август 1948, Пов. бр. 1132/48; АЈИМ, Ал. 827, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Друго исељење у државу Израел, 19. фебруар 1949, Пов. бр. 342/49; АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 855, *Допис СЈВОЈ, свим јеврејским вероисповедним општинама Југославије*, Предмет: Пето групно исељење у државу Израел (Циркулар бр. I), 12. април 1952, Пов. бр. 604/52.

11 У свом капиталном делу које се тиче учешћа југословенских Јевреја у НОБ-у

пријаве Министарству унутрашњих послова ФНРЈ морао да достави о себи и о свим осталим члановима породице, односно лособама наведеним у истом обрасцу. Појединци су детаље из личног искуства у рату, сходно искуствима и личној процени, мимо поља изричито посвећеног овим подацима, често уносили и у део обрасца која се односио на пређашње боравке у иностранству, односно на боравке у притвору и измиривање војне обавезе.

Попуњени обрасци представљају репрезентативан извор првог реда, а могу се чак сврстати и у категорију примарних, иако су настали неколико година после догађаја које описују. У том смислу, пријаве пружају изузетно значајне информације о ратној судбини појединих припадника јеврејске заједнице са територије Краљевине Југославије.¹² Са друге стране, информације о искуствима из Другог светског рата наведене у пријавама за организовану емиграцију из Југославије у Израел су, по природи обрасца, сведене и фрагментарне. Њихова употребна вредност ограничена је на сагледавање положаја појединца, односно појединих породица у ширем контексту рата.

У Архиву Јеврејског историјског музеја у Београду, у привременим кутијама са бројевима 752, 756, 757, 768, 774, 856, 881, 897, 935 и 1288,¹³ чува се 230 пријава, које се односе на укупно 371 учесника у организованом исељавању из Југославије у Израел.¹⁴ Од тог броја при-

Јаша Романо доноси кратке биографије већине особа из ове групе које су се пријавиле за исељење. Видети: Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, 307–511 (даље: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945...*). Пријаве о овим појединцима доносе релативно мало нових података. Постојеће биографије углавном се могу допунити именима родитеља, односно девојачким презименом мајке.

12 Детаљан списак публикација које се тичу теме холокауста у Југославији може се наћи у: Ћулибрк, Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011, 186–206.

13 АЈИМ, Ал. 1949, п. к. 752; АЈИМ, Ал. 1950–1952, п. к. 756; АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 757; АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768; АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 774; АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 856; АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881; АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 897; АЈИМ, Ал. 1950, п. к. 935; АЈИМ, Ал. 1949, п. к. 1288.

14 Далеко најзаступљенији су чланови јеврејске вероисповедне општине у Загребу (192 пријављене особе). Следе заједнице у Београду (81), Новом Саду (18), Земуну (14), Сарајеву (13). Чланови јеврејских вероисповедних општина из Загреба и Београда најзаступљенији су и у оквирима читавог процеса организованог исељавања. Видети: Радовановић, *Поједини статистички аспекти...*, 72. Диспропорција је, међу-

јављених за емиграцију, две стотине и осамдесет особа оставило је податке о искуству из периода окупације. Сто шест особа било је у логору; осамдесет и петоро навело је само место боравка током рата; тридесет и петоро се налазило у избеглиштву или емиграцији; двадесеторо се скривало; петнаесторо је рат провело у редовима Народноослободилачког покрета;¹⁵ деветоро се налазило у ратном заробљеништву. Од тридесет и осморо, колико их наводи да је затварано, тридесет и четворо говори о искуству логора или затвора током рата.¹⁶ Тридесет особа које су поднеле пријаву за емиграцију наводи да је раније боравило у иностранству, али свега четворо у контексту Другог светског рата.

Независно од очекиване разноликости каква мора постојати између индивидуалних перспектива, податке о искуствима из Другог светског рата који се могу наћи у пријавама за организовано исељавање из Југославије у Израел одликују значајне квалитативне и квантитативне разлике. Првенствено је то последица нестандардизованог начина попуњавања релевантних поља у упитнику. Како документовање ратних искустава није било примарна сврха пријаве, од самог је појединца зависило колико ће детаљне податке оставити о том делу своје прошлости. Сходно томе, драстично се разликује и употребна вредност појединачних пријава.

Личне историје Другог светског рата

Аквиријано, Хозе (отац Франциско, мајка Франциска, рођ. Алендрес), електромеханичар из Грљана, код Зајечара, рођен 25. маја 1910. године у Буенос Ајресу, у Аргентини.¹⁷ Пре рата, као радник био у Шпанији, Француској, Белгији, Италији, Мароку и САД. Током рата служио као авијатичар у војсци САД. Био у немачком заробљеништву, у Шербуру.

Барух, Давид (отац Аврам, мајка Бенадо), лекар из Битоља, рођен 22. фебруара 1901. у Београду.¹⁸ Током студија медицине, 1921. годи-

тим, у посматраној групи пријављених далеко већа, те извесно није реч о репрезентативном узорку исељеничке популације. Свакако је у питању последица издвајања само једног обрасца пријаве за исељење као релевантног за разматрану тему.

15 При томе треба узети у обзир да чак осамдесет и осморо кандидата за напуштање земље наводи да је активно или пасивно помагало Народноослободилачку борбу.

16 Преосталих четворо осуђено је на затворске казне по завршетку рата.

17 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Хозеа Аквиријана*, 15. III 1949.

18 АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење др Давида Баруха*, 21.

не боравио је у Бечу. Од 1941. до 1942. био је у Битољу и Лесковцу, да би од 1942. па све до ослобођења био у избеглиштву у Тирани, Албанија.¹⁹

Кабиљо, Алберт (отац Самуел, мајка Рахела, рођ. Папо), трговац из Сарајева, рођен 22. новембра 1886. године у Сарајеву.²⁰ Од маја до децембра 1941. године налазио се у Сплиту. Од 1941. до 1944. интерниран у Корњеу, у Италији. Током 1944. и 1945. године, у логору, у Швајцарској.²¹

Каријо, Соломон (отац Исак, мајка Ракила, рођ. Анаф), бивши извозник при „Центропромету“ из Београда, рођен 28. октобра 1891. у Пожаревцу.²² Током рата најпре интерниран на Корчули. У НОБ учествовао као управник Главног складишта ЈА у Барију, одакле је пребачен у Југославију и демобилисан.²³

Каурлота, Јеролим (отац Антон, мајка Терезија, рођ. Фишер), студент Ветеринарског факултета, Универзитета у Београду, рођен 16. јуна 1922. године у Фекетићу, код Бачке Тополе.²⁴ До 1943. године учио гимназију у Мохачу и Новом Врбасу, после чега су га мађарске власти интернирале. У разним логорима био све до ослобођења. Народноослободилачкој борби се прикључио 24. априла 1945. као борац, а затим као млађи водник.

Кинг, Катица, рођ. Хиршман (отац Лујо, мајка Берта, рођ. Кауфман), домаћица из Приједора, рођена 29. маја 1913. у Приједору.²⁵ До 1947. године била је удата за Енглеза. За време окупације била у Енглеској.

Лазаревић, Јелена, рођ. Лившин (отац Залманис, мајка Мина, рођ. Кечмер), чиновница у Министарству спољне трговине ФНРЈ, из Београда, рођена 1918.

19 О југословенским Јеврејима који су после распарчавања Краљевине Југославије уточиште пронашли у италијанској окупационој зони видети опширно: Ристовић, Милан, *У потрази за уточиштем – Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, Београд 1998, 83–145. (даље: Ристовић, *У потрази за уточиштем...*)

20 АЛИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење Алберта Кабиља*, 15. IX 1948.

21 Први југословенски Јевреји у Швајцарску су стигли у јесен 1941. године, са територија Немачке и Вишијевске Француске. Њихов је број нагло порастао после капитулације Италије и до краја рата достигао преко две хиљаде особа. Видети: Ристовић, *У потрази за уточиштем...*, 168–189.

22 АЛИМ, Ал. 1948, п. к. 775, *Пријава за исељење Соломона Каријоа*, 16. IX 1948.

23 Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945...*, 405.

24 АЛИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Јеролима Карлоте*, 4. IV 1949.

25 АЛИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење Катице Кинг*, 15. X 1948.

ограда, рођена 21. септембра 1908. године у Риги (Летонија).²⁶ До 1927. летонска држављанка, после чега је удајом стекла југословенско држављанство. Од јула 1941. интернирана у Албанији и Италији. После капитулације 1943. у ослобођеном делу Италије. Боравила 1946. у Швајцарској, а 1947. у Лондону, са делегацијом Министарства спољне трговине ФНРЈ.

Нађ, Идо (отац Александар, мајка Ирена, рођ. Срећко), студент и службеник у Управи стамбених зграда региона VIII реона из Земуна, рођен 20. маја 1923. у Загребу.²⁷ Током рата ишао у средњу техничку школу у Београду. Био у затворима у Вуковару и Земуну током 1942. године. Као комуниста затворен најпре од земунске полиције, а после од покретног суда у Вуковару и Митровици.

Перера, Сара (отац Јешуа, мајка Злата, рођ. Алтарац), домаћица из Сарајева, рођена 1879. године у Травнику.²⁸ Током 1941. и 1942. године била је у Мостару, а од 1942. до 1943. на Хвару, одакле је као емигрант пребачена на Раб. После капитулације Италије, пребацила се у Лику и Кордун, где је остала све до ослобођења.

Песах, Леон (отац Јосип Давид, мајка Мирјана, рођ. Данон), војни студент, Војна пошта 32044, из Загреба, рођен 20. септембра 1922. у Сарајеву.²⁹ До марта 1943. био у Дубровнику, а затим у концентрационом логору на Рабу. НОБ-у приступио у августу 1943. године.³⁰ Као официр Југословенске армије, служио у Х корпусу.

Рехницер, Антун (отац Јулиус – Славко, мајка Вјекослава, рођ. Доброжански), инжењер хемије из Београда, запослен у Рудницима бабра и топионици Бор, рођен 1. јуна 1907. године у Руми.³¹ Пословно путовао у Мађарску (1937) и Аустрију (1938). До августа 1941. године био у Подсуседу. До септембра 1941. у Беочину. Покретни преки суд у Загребу осудио га 15. септембра 1941. на Савској цести до новембра 1941. године. До јуна 1942. у Загребу, до октобра 1943. у Белишћу. До ослобођења борао у Осијеку.

Синбергер, Лео (отац Вилко, мајка Фелис, рођ. Штајниц), апотекар из Загреба, рођен 17. фебруара 1908. у Осијеку.³² Од фебруара 1942.

26 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Јелене Лазаревић*, 23. VIII 1948.

27 АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење Ида Нађа*, 14. IX 1948.

28 АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење Саре Перере*, 15 IX 1948.

29 АЈИМ, Ал. 1950–1952, п. к. 756, *Пријава за исељење Леа Песаха*, 11. III 1949.

30 Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, 460.

31 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Антуна Рехницера*

32 АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење Леа Синбергера*, 23. V 1949.

до априла 1942. у Црквеницама. Од априла 1942. до маја 1943. године боравио у Чапљини. Од маја 1943. до маја 1944. био у Дубровнику, иза тога у НОБ-у.³³

Фишер, Владислав (отац Марко, мајка Ида, рођ. Вилхајм), индустријски техничар-чиновник из Београда, запослен при Комитету за радиодифузију Владе ФНРЈ, рођен 6. марта 1920. године у Бачкој Тополи.³⁴ До априла 1944. илегално боравио у Будимпешти. До краја рата био у логору Дахау. Бивши активни официр ЈА.

Фишер, Ирена, рођ. Унгар, чиновник-фактурист из Београда, запослена у „Југословенској књижи“, рођена 9. маја 1924. у Српском Милетићу.³⁵ До априла 1944. године у Новом Саду. Од априла 1944. до ослобођења у Аушвицу и другим концентрационим логорима.

Флајшер, Регина (отац Карло, мајка Ема, рођ. Вилхајм), домаћица из Београда, рођена 6. октобра 1888. године у Суботици.³⁶ Од 1941. до фебруара 1942. као болничарка је радила у Јеврејској болници у Београду.³⁷ До 15. октобра 1942. била је код своје куће. Од октобра до децембра 1942. године заточена на Бањици, после пребегла у Хрватску (Загреб, Каменица, Карловци), где је са лажним документима боравила до ослобођења.

Фукс, Егон (отац Лавослав, мајка Бети, рођ. Фукс), службеник Комитета за туризам и угоститељство ФНРЈ, рођен 6. септембра 1906. у Подринској Слатини.³⁸ До 1943. године био у логору Краљевица и на Рабу. Од 1943. до 1945. године радио као администратор у Агитпропу Облавног комитета КП Хрватске.³⁹ Био службено у Будимпешти 1945. године.

Фукс, Жељко (отац Хуго, мајка Зора, рођ. Колман), магистар фармације из Загреба, официр Југословенске армије, Војна пошта 3658,

33 Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, 481. Романо наводи да је Синбергер рођен 1907. године.

34 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Владислава Фишера*, 26. август 1948.

35 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Ирене Фишер*.

36 АЈИМ, Ал. 1948, п. к. 775, *Пријава за исељење Регине Флајшер*, 12. VIII 1948.

37 Јеврејска болница основана је 1941. године у окупираном Београду, у згради Јеврејског женског друштва, како би пружала здравствену негу локалном јеврејском становништву. Услуге српских здравствених институција биле су ускраћене српским Јеврејима одлуком Вермахта. Болница је престала са радом пошто су сви болесници и здравствено особље ликвидирани 18. марта 1942. године у „душегупки“, Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, 65–66. и Koljanin, Milan, *Nemački logor na beogradskom sajmištu*, Beograd 1992, 120–122.

38 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Егона Фукса*, 3. IV 1949.

39 Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, 370.

рођен 2. децембра 1918. године, у Ђакову.⁴⁰ Током рата био у Босни, радио на сузбијању ендемског сифилиса.⁴¹

Хаим, Леон (отац Јосиф, мајка Ревека (Јозефина), рођ. Алмули), државни службеник-комерцијалиста при Министарству индустрије ФНРЈ, Главној текстилној индустрији у Београду, рођен 27. марта 1887. године у Београду.⁴² Пре рата боравио пословно у Милану, Паризу, Берлину и Лозани. Током рата је, као Јеврејин, отишао из Београда и под туђим именом живео у Земуну и Батајници. Није ништа радио, нити био заробљен све до ослобођења. Није учествовао у НОБ-у, али је помагао месечним улозима.

Шлајен, Давид (отац Тобиас, мајка Хана, рођ. Салес), чарапар из Загреба, рођен 12. марта 1900. године у Мостишки, у Совјетском Савезу.⁴³ Поседује пољски пасош, који му је издао Генерални конзулат Пољске у Загребу. Током рата је био партизан у Чрномљу, затим у затвору у Чрномљу. Био је затворен у Љубљани и Грацу, поново у Љубљани, а затим у Александрији (код Милана), у логорима Клузоне, Сарнико и Гиренбад.

Штајн, Хинко (отац Армин, мајка Олга, рођ. Краус), типограф из Загреба, запослен при Меркантилно-тискарском заводу, рођен 23. јануара 1913. у Загребу.⁴⁴ До 1943. године се сакривао, после чега се прикључио НОБ-у, где је радио у пропагандном одељењу.⁴⁵

Закључак

У оквирима процеса организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел коришћена су два различита обрасца пријаве. Дужи од два обрасца, који је попунио мањи број особа која су се пријавиле за емиграцију, представља историјски извор специфичне употребне вредности. Као документарни извор за процес организоване емиграције јеврејског становништва из Југославије у Израел, пријаве пружају јединствен увид у ратна искуства појединаца који су желели да напусте земљу. Како није

40 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Жељка Фукса*, 11. март 1949.

41 Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, 371.

42 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 881, *Пријава за исељење Хаима Леона*, 19. VIII 1948.

43 АЈИМ, Ал. 1948–1951, п. к. 768, *Пријава за исељење Давида Шлајена*, 23. XI 1948.

44 АЈИМ, Ал. 1948–1949, п. к. 897, *Пријава за исељење Хинка Штајна*, 20. VIII 1948.

45 Видети: Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945*, 490.

реч о примарној сврси обрасца, подаци о периоду Другог светског рата који се могу наћи у пријавама углавном су фрагментарни и крајње сведени. С друге стране, како су сами исељеници попуњавали пријаве, поузданост података не може се довести у питање. У том контексту, а у зависности од тога колико су детаљно испуњени, обрасци пријава за организовану емиграцију могу се посматрати као одговарајућа полазна основу или, пак, допунски извор за писање личних историја припадника јеврејске заједнице у Југославији у периоду Другог светског рата.

Извори и литература

АЈИМ (Архив Јеврејског историјског музеја), п. к. (привремена кутија) 768; п. к. 827; п. к. 855; п. к. 752; п. к. 756; п. к. 757; п. к. 774; п. к. 856; п. к. 881; п. к. 897; п. к. 935; п. к. 1288.

Kerkkänen, Ari, *Yugoslav Jewry: Aspects of post-World War II and post-Yugoslav developments*, Helsinki 2001.

Koljanin, Milan, *Nemački logor na beogradskom sajmištu*, Beograd 1992.

Ivanković, Mladenka, *Brodovi nade. Alije jugoslovenskih Jevreja u Izrael*, Beograd 2017.

Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak*, Beograd 2009.

Радовановић, Милан, „Из избеглиштва у емиграцију – Политичке избеглице из земаља Информбиро-а у организованом исељавању Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“, *Архив* 1–2, Београд, 2015, 152–167.

Радовановић, Милан, „Организована емиграција капитала – Збирни рачун репатрираца за Израел (1948–1952)“, *Архив*, 1–2, Београд, 2017, 164–184.

Радовановић, Милан, „Организовано исељавање Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952) и чудновати случај Фрање Галамбоша“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2019, 65–84.

Радовановић, Милан, „Поједини статистички аспекти организованог исељавања Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 2, Београд, 2015, 53–81.

Radovanović, Milan, „The internal Framework of Organized Jewish Migration from Yugoslavia to Israel (1948–1952)“, *Istorija XX veka*, 1, Београд, 2019, 121–138.

Радовановић, Милан, „The Sound of Silence – Југословенска штампа о организованом исељавању Јевреја из Југославије у Израел (1948–1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2013, 77–91.

Радовановић, Милан, „Ционизам и прагматизам – Зашто су се југословенски Јевреји иселили у Израел? (1948–1952)“, *Београдски историјски гласник*, 6, Београд, 2015, 215–249.

Radovanović, Milan, „Hello, Goodbye – Farewell ceremonies as part of organized Jewish emigration from Yugoslavia to Israel (1948–1952)“, *Годишњак за друштвену историју*, 1, Београд, 2013, 47–67.

Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.

Ристовић, Милан, *У потрази за уточиштем – Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, Београд 1998.

Ћулибрк, Јован, *Историографија холокауста у Југославији*, Београд 2011.

Садржај

Реч главног и одговорног уредника	315
---	-----

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Борис Томанић, Небојша Стамболија

Квантификација злочина припадника Српске државне страже пре- ма подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача	321
--	-----

КУЛТУРА СЕЋАЊА

Вељко Ђурић Мишина

Фотографисање и филмско снимање унутар комплекса хрватског (усташког) концентрационог логора Јасеновац у периоду од њего- вог организовања 20. августа 1941. до уништења 22. априла 1945. године	347
---	-----

Бојан Арбутина

Подрињски хроничар – Перо Ђукановић у вихору Другог светског рата	365
--	-----

Јасмина Тутуновић-Трифун

Зашто су неопходни образовни програми о страдању најмлађих у ратовима?	375
---	-----

ПРИКАЗИ

Мирослав Филиповић

Страдање српског народа у Првом светском рату у књизи Мило- ша Казимировића и Ханса Хаутмана <i>Крвави траг Великог рата: злочини Аустроугарске и њених савезника 1914 – 1918. у светлу аустројских докумената</i> (Нови Сад 2015, 234.странице)	393
---	-----

РАЗНО

Милан Радовановић

Ратна искуства учесника у организованој емиграцији из Југослави-	
--	--

је у Израел (1948–1952) – пријаве за исељење као извор за писање личне историје Другог светског рата.....	403
--	-----

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Графичко уређење и штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Маријана Станковић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј
жртава геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј “21. октобар”, 2015-
(Горњи Милановац : Графопринт). - 24 cm

Годишње. - Је nastavak: Годишњак Музеја жртава геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868